

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयातील सचित्र प्रकरणे

प्रकल्पा बद्दल

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने घटनात्मक कायदा, पर्यावरण कायदा, कामगार सुधारणा, लिंग आणि लैंगिकता, सार्वजनिक कर्तव्याचे मुद्दे, बाल हक्क आणि इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये काही ऐतिहासिक निर्णय दिले आहेत.

या निर्णयांनी सार्वजनिक भाषणावर प्रभाव टाकला आहे, वकील, सुधारक आणि कार्यकर्त्यांच्या पिढ्यांना प्रेरणा दिली आहे आणि शेवटच्या व्यक्तीला न्याय मिळवून देण्यासाठी योगदान दिले आहे.

या प्रकल्पाचा उद्देश हा आहे की या निकालांमुळे त्यांच्या सामान्य न्याय समस्यांचे निराकरण होत असताना नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम करणाऱ्या समस्यांचे समर्थन आणि स्पष्टीकरण देणाऱ्या प्रकरणांचे सारांश सुलभ भाषेत अनुवादित करणे आहे.

ऐतिहासिक प्रकरणांचे हे संकलन मनुपात्रा आणि जस्टिस अड्डा यांनी २०१८ मध्ये इंग्रजी भाषेत प्रकाशित केले. न्याय मिळवण्यासाठी अधिक सक्षम करण्याच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून, आवाज उपक्रमाच्या सहकार्याने हिंदी, बंगाली, उर्दू, मराठी आणि मल्याळम या आणखी ५ भाषांतर्गत याचे पुनरुत्पादन केले जात आहे. इतर प्रादेशीक भाषांमध्ये देखील हे उपलब्ध करण्याचा आवाज उपक्रमाचा मानस आहे.

न्यायालयीन भाषेचे प्रादेशिक भाषेत त्यांचे हक्क आणि हक्क जाणून घेण्यास स्वारस्य असलेल्या नागरिकांना समजण्याजोगे आणि उपयुक्त ठरू शकेल अशा आशेने हा संग्रह साधे मजकूर आणि चित्रांच्या मालिकेद्वारे वादातीत असलेल्या महत्त्वाच्या समस्यांवर प्रकाश टाकतो. सरकार आणि सर्वोच्च न्यायालय या दोघांनीही अलीकडे केलेले प्रयत्न कौतुकास्पद आहेत. आम्ही या संग्रहाद्वारे कायदेशीर प्रवचन सुलभ करण्याच्या या प्रयत्नांना पाठिंबा देण्याची आशा करतो.

संपादन, लेखन आणि चित्रण टीम

प्रकरणांची ही मालिका सिद्धार्थ पीटर डी सूझा, शेफाली कॉर्डेरो, रिया लोपेझ, अपर्णा मेहरोत्रा आणि वत्सला पांडे यांनी लिहिली आहे, संपादित केली आहे आणि चित्रित केली आहे.

सर्व प्रादेशिक भाषांमध्ये डिझाइन सपोर्टसाठी आम्हाला मदत केल्याबद्दल आम्ही रचित शर्मांचे आभार मानू इच्छितो.

भाषांतर टीम

मराठी भाषेतील या संकलनाचे नेतृत्व भाषा समन्वयक म्हणून कु. सई भाटे हिने केले, कु. रॉनी हेडाऊ आणि कु. गरिमा यांनी प्रकल्पाचा कार्यभार अप्रतिमरीत्या सांभाळला. पुनरावलोकनात मदत केल्याबद्दल आम्ही अपर्णा आमनेरकर हिचे देखील आभार मानू इच्छितो. कार्यक्रम पर्यवेक्षक म्हणून आणि अनुवाद कार्याचे समन्वयन केल्याबद्दल आम्ही रोहित शर्मांचे आभार मानू इच्छितो.

जस्टिस अड्डा बदल

जस्टिस अड्डा हा कायदेशीर डिझाइन सामाजिक उपक्रम आहे जो विद्यापीठे, कायदेशीर प्रकाशक, मानवाधिकार प्रचारक आणि कायदेशीर तंत्रज्ञान कंपन्यांसह लोकांना सामग्री, डिझाइन आणि तंत्रज्ञान समाधाने प्रदान करून कायदा समजून घेण्यास आणि वापरण्यासाठी सक्षम बनवतो.

मनुपात्रा बदल

मनुपात्रा ही लीगल टेक कंपनी 2000 पासून कायदा आणि तंत्रज्ञानाच्या छेदनबिंदूवर नवनवीन शोध घेत आहे आणि तंत्रज्ञान उत्पादने डिझाइन आणि विकसित करण्याच्या प्रक्रियेत वकील, कायदा संस्था आणि कायदेशीर विभागांचे कार्य सुव्यवस्थित करते. मनुपात्रा हे भारतातील आघाडीचे ऑनलाइन कायदेशीर संशोधन व्यासपीठ आहे ज्याने सर्वसमावेशक कायदेशीर माहिती एकत्रित करणाऱ्या ऍक्सेससह अंतर्ज्ञानी आणि स्मार्ट कायदेशीर विश्लेषण साधने प्रदान करून कायदेशीर संशोधनाचा नव्याने शोध लावला आहे.

आवाज बदल

आवाज इनिशिएटिव्ह हा भारतीय कायदे नागरिकांसाठी सुलभ करण्यासाठी रोहित शर्माने संकल्पित केलेला प्रकल्प आहे. प्रादेशिक भाषांमधील सामाजिक-कायदेशीर प्रवचनाचे लोकशाहीकरण करणे आणि कायदेशीर साक्षरतेतील अंतर कमी करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. आणि या कायदेशीर शिक्षणात प्रवेश सुधारण्याचा मार्ग दाखवल्याबद्दल आम्ही प्रा. शामनाद बशीर यांचे आभार मानू इच्छितो.

श्रेयनिर्देश

आम्ही विशेषतः प्रियांका, उर्वशी अग्रवाल आणि संपूर्ण मनुपात्रा टीमचे त्यांच्या अतूट पाठिंब्याबद्दल आभार मानू इच्छितो. आम्ही सर्व समर्थनासाठी जस्टिस अड्डा टीमकडून नाओमी जोस, आउटरीचमध्ये 4 पाठिंबा दिल्याबद्दल लॉक्टोपस टीममधील तनुज कालिया आणि आवाज उपक्रमाला पाठिंबा दिल्याबद्दल युथ कि आवाज टीममधील अंशुल तिवारी यांचे आभार मानू इच्छितो.

सूचना आणि अभिप्राय

हे संकलन प्रादेशिक भाषांमध्ये कायदेशीर ज्ञान अधिक सुलभ बनवण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल आहे. आम्ही समजतो की काही विशिष्ट उदाहरणांमध्ये, जटिल कायदेशीर शब्दावली अजूनही प्रादेशिक भाषांमध्ये प्रचलित असू शकते. तुम्हाला काही त्रुटी आढळल्यास किंवा वापरलेल्या भाषेबद्दल काही सूचना असल्यास किंवा इतर प्रादेशिक भाषांमध्ये काम करायचे असल्यास कृपया आमच्याशी awaaz@youthkiawaaz.com आणि thejusticeadda@gmail.com वर मोकळ्या मनाने संपर्क साधा. या संग्रहाच्या आगामी आवृत्त्यांमध्ये आम्ही तुमचा अभिप्राय समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न करू.

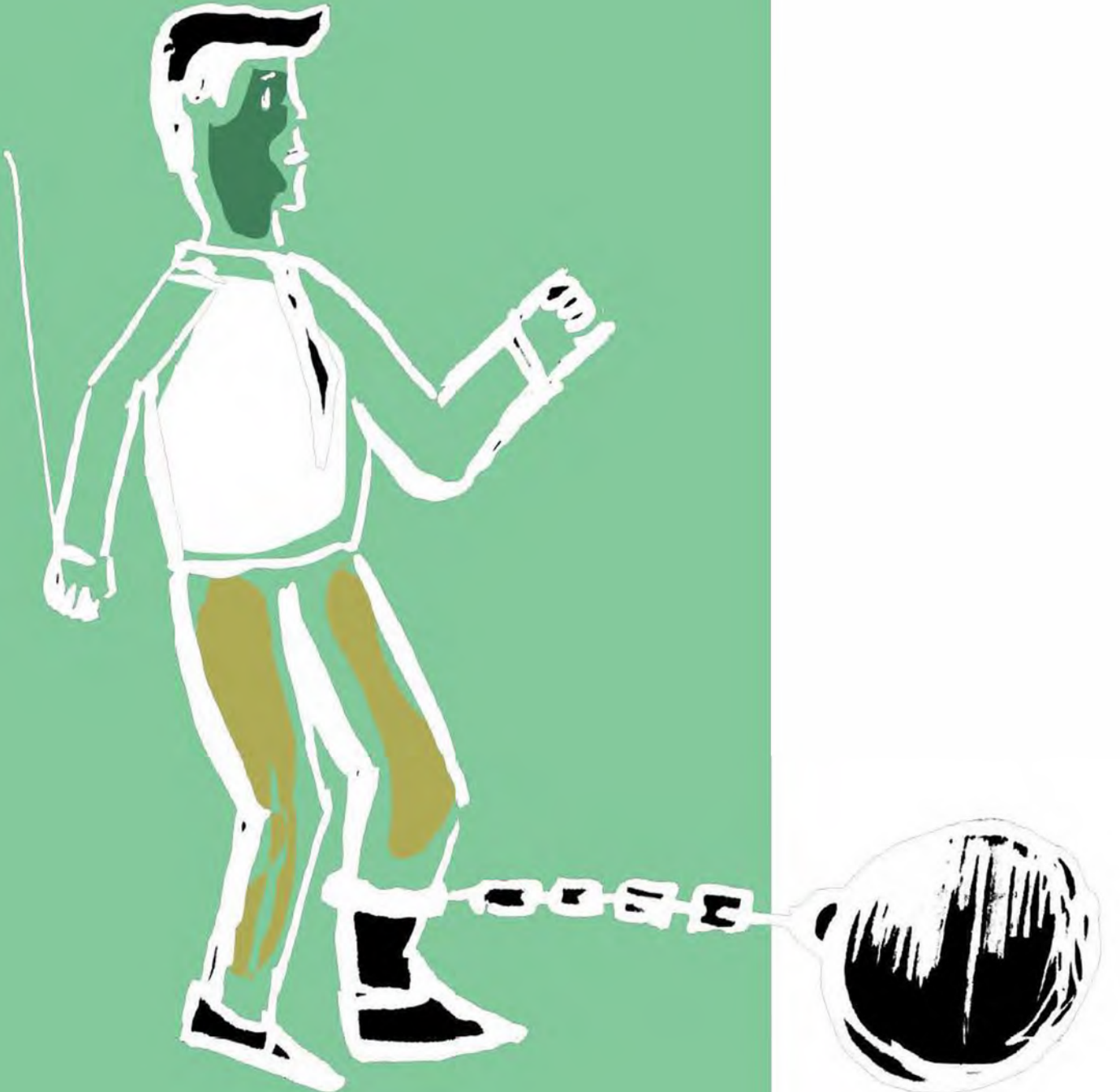
१. ए.के. गोपालन विरुद्ध मद्रास राज्य	6
२. आई.सी. गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य	10
३. एच. एच. महाराजाधिराज माधव राव विरुद्ध भारत संघ	14
४. केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य	18
५. एडिगा अणम्मा विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य	22
६. श्रीमती इंदिरा नेहरु गांधी विरुद्ध श्री राज नारायण आणि इतर	26
७. मनेका गांधी विरुद्ध भारत संघ	30
८. नंदिनी सथपथी विरुद्ध पी.एल. दानी	34
९. हुस्सैनारा खातून विरुद्ध गृह सचिव, बिहार राज्य	37
१०. सुनिल बात्रा विरुद्ध दिल्ली प्रशासन	41
११. मिनेर्वा मिल्स विरुद्ध भारत संघ	45
१२. बच्चन सिंघ विरुद्ध पंजाब राज्य	49
१३. एस.पी.गुप्ता विरुद्ध भारत संघ	53
१४. बंधुआ मुक्ति मोर्चा विरुद्ध भारत संघ	56
१५. शीला बारसे विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य	60
१६. ओल्गा टेलीस आणि इतर विरुद्ध बॉम्बे म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन	64
१७. मुहम्मद अहमद खान विरुद्ध शाह बानो बेगम आणि इतर	68
१८. ग्रामीण खटला आणि हक्क केंद्र विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य	71
१९. मेरी रॉय विरुद्ध केरळ राज्य	74
२०. इंद्रा साहनी आणि इतर विरुद्ध भारत संघ	78
२१. उन्नीकृष्णन विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य	82
२२. एस.आर. बोम्मई विरुद्ध भारत संघ	85
२३. सरला मुद्गल विरुद्ध भारत संघ	89
२४. श्री बोधिसत्व गौतम विरुद्ध मिस सुभ्रा चक्रवर्ती	92
२५. डी.के. बसू विरुद्ध पश्चिम बंगाल राज्य	96
२६. एल. चंद्र कुमार विरुद्ध भारत संघ	101
२७. विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य	105
२८. समथा विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य	108
२९. विनीत नरेन विरुद्ध भारत संघ	110
३०. अध्यक्ष रेल्वे बोर्ड विरुद्ध चंद्रिमा दास	114

३१. नर्मदा बचाओ आंदोलन विरुद्ध भारत संघ आणि इतर	118
३२. एम. सी. मेहता विरुद्ध कमलनाथ	125
३३. भारत संघ विरुद्ध असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स	130
३४. माजी कॅप्टन हरीश उप्पल विरुद्ध भारत संघ आणि इतर	133
३५. पीपलस् यूनियन फॉर सिविल लिबर्टीस विरुद्ध भारत संघ आणि इतर	137
३६. रामेश्वर प्रसाद आणि इतर विरुद्ध भारत संघ आणि इतर	141
३७. स्वामी श्रद्धानंद विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य	145
३८. सेल्ची विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य	147
३९. अरुणा रामचंद्र शानबाग विरुद्ध भारत संघ	150
४०. सोसाइटी फॉर अनएडिड प्राइवेट स्कूलज ऑफ़ राजस्थान विरुद्ध भारत संघ	154
४१. नोव्हार्टीस एजि विरुद्ध भारत संघ आणि इतर	157
४२. लिली थॉमस विरुद्ध भारत संघ	159
४३. स्टेट ऑफ महाराष्ट्र आणि इतर विरुद्ध इंडियन हॉटेल अँड रेस्टॉरंट्स असोसिएशन	163
४४. पीपलस् यूनियन फॉर सिविल लिबर्टीस आणि इतर विरुद्ध भारत संघ	166
४५. अभय सिंह विरुद्ध स्टेट ऑफ उत्तर प्रदेश आणि इतर	168
४६. शत्रुगन चौहान आणि इतर विरुद्ध भारत संघ	170
४७. नॅशनल लीगल सर्विसेस अथॉरिटी विरुद्ध भारत संघ आणि इतर	173
४८. कॉमन कॉज विरुद्ध भारत संघ	176
४९. श्रेया सिंघल विरुद्ध भारत संघ	180
५०. सुप्रीम कोर्ट एडवोकेट्स ऑन रिकॉर्ड विरुद्ध भारत संघ	185

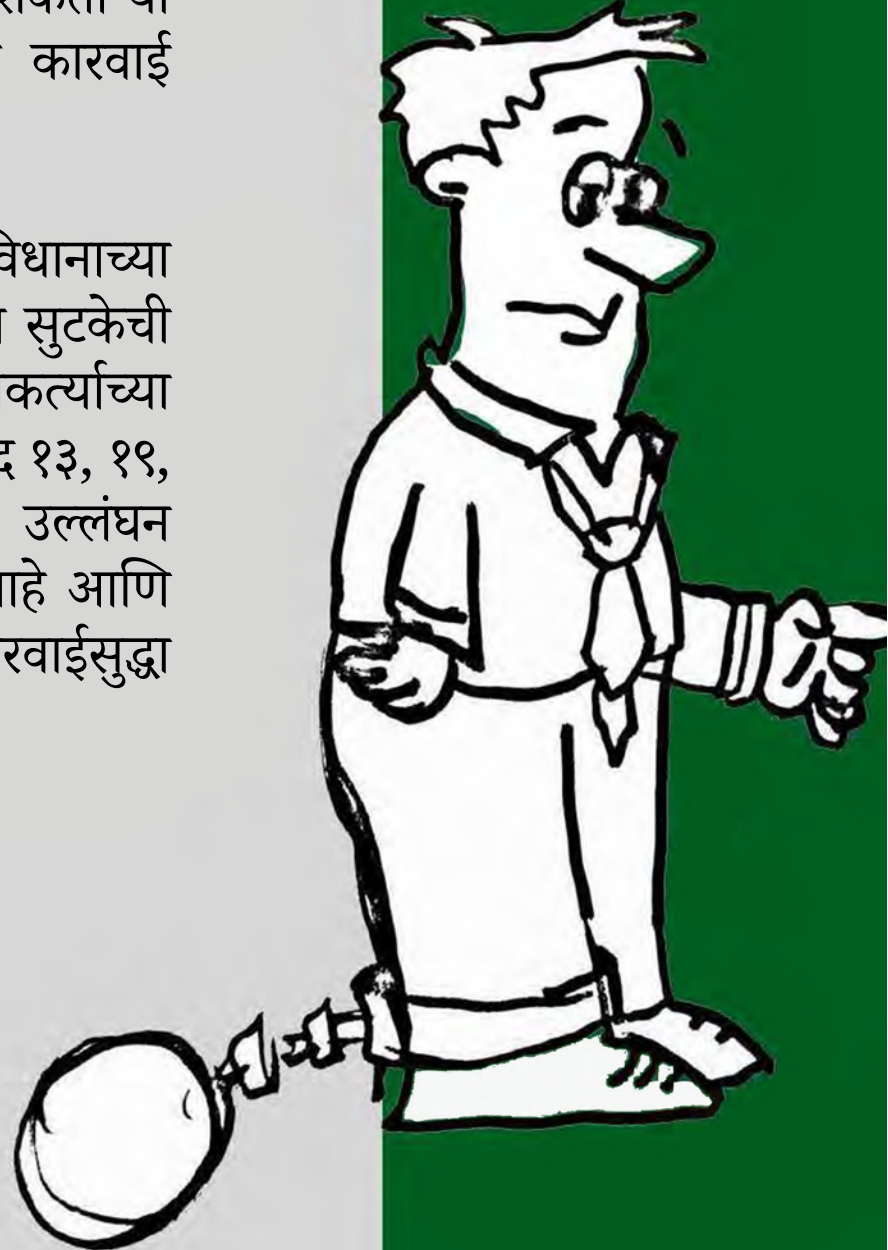
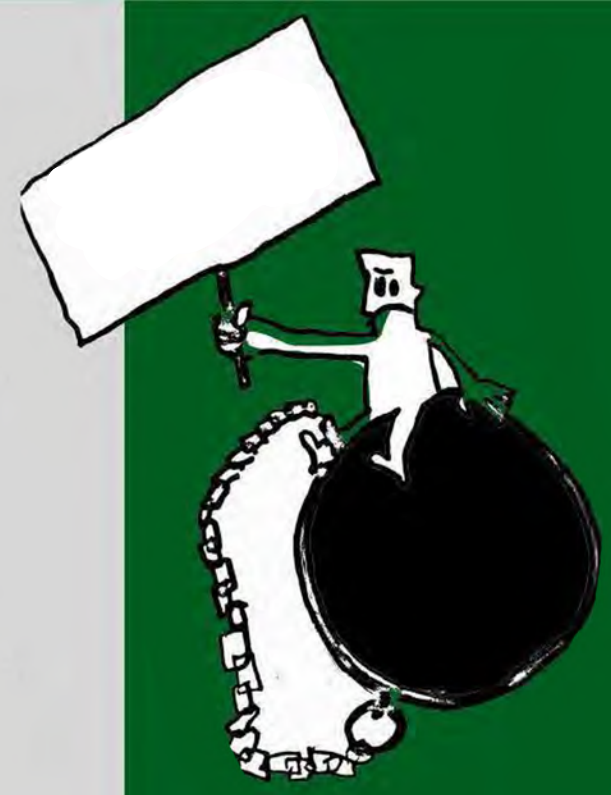

ए.के. गोपालन विरुद्ध मद्रास राज्य मनु/एस सी/0012/1950

घटनाक्रम

- याचिकाकर्त्याला प्रतिबंधक स्थानबद्धता अधिनियम (Preventive Detention Act) (अॅक्ट IV ऑफ 1950) खाली ताब्यात घेण्यात आले / अटक झाली.
- या कायद्यांतर्गत गुन्हा होण्याची शक्यता असल्यास गुन्हा होण्याआधीच कारवाई केली जाऊ शकते. तेव्हा, प्रतिबंधक स्थानबद्धता ही संबंधित व्यक्तीकडून गुन्हा केला जाऊ शकतो या संशयाच्या आधारावर केलेली कारवाई आहे.
- याचिकाकर्त्याने भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत अटकेतून सुटकेची याचना दाखल केली. याचिकाकर्त्याच्या अनुसार हा अधिनियम अनुच्छेद १३, १९, २१ आणि २२ च्या तरतुदींचे उल्लंघन करणारा आणि शक्तीबाहेर आहे आणि त्यामुळे त्यांच्या विरुद्ध कारवाईसुद्धा अवैध आहे.

कायद्याचे प्रश्न

प्रतिबंधक स्थानबद्धता अधिनियम, १९५० खालील धारांचे उल्लंघन करून अवैध ठरतो का :

- १३ - ते कायदे जे मूलभूत अधिकारांशी विसंगत आहेत
- १९ - स्वातंत्र्याचा अधिकार/हक्क
- २१ - जीवन आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार
- २२- अटक आणि स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण

निर्णय

- न्यायालयाने निर्णय दिला की प्रतिबंधक स्थानबद्धता अधिनियम अनुच्छेद १९ मध्ये नमूद केलेल्या स्वातंत्र्याच्या हक्काला संकुचित करत नाही.
- न्यायालयाने अनुच्छेद १९ आणि २१ ला वेगळ करून असे मानले की अनुच्छेद २१ अंतर्गत दिलेले संरक्षण अधिक सामान्य स्वरूपाचे आहे आणि ते सर्व व्यक्तींना लागू आहे, तर कलम १९ विशेषतः फक्त भारतातील नागरिकांना अधिकार देते. अनुच्छेद २१ ची पुनर्व्याख्या करत न्यायालयाने म्हटले की "कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धती" याचा अर्थ अमेरिकेच्या "ड्यू प्रोसेस" सारखा घेतला जाऊ शकत नाही.

न्यायालयाने हे ही म्हटले की अनुच्छेद २२ च्या आधारावर संसदेला प्रतिबंधक स्थानबद्धता या विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार देते. पण त्याच अनुच्छेदातील खंड ४ आणि ७ प्रतिबंधात्मक अटकेशी संबंधित कायद्यांवर काही मर्यादा घालतात.

कोणत्याही वैधपणे अंमलात आणलेल्या कायदानुसार विहित केलेली कोणतीही प्रक्रिया जोपर्यंत अनुच्छेद २२ (४) ते (७) च्या विरोधात येत नाही तोपर्यंत ती रद्द केली जाऊ शकत नाही.

शेवटी, न्यायालयाने असे मानले की अनुच्छेद १९, २१ आणि २२ परस्पर अनन्य आहेत आणि अनुच्छेद १९ हे अनुच्छेद २१ लागू होत असलेल्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर परिणाम करणाऱ्या कायद्यासाठी लागू केले जाणार नाही.

जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर परिणाम करणारा कायदा केवळ योग्य प्रक्रियेचे पालन करत नाही किंवा नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचा अभाव आहे या कारणास्तव असंवैधानिक घोषित केला जाऊ शकत नाही. याअर्थी अनुच्छेद २१ हे वैध कारवाई पासून संरक्षण देत नाही.

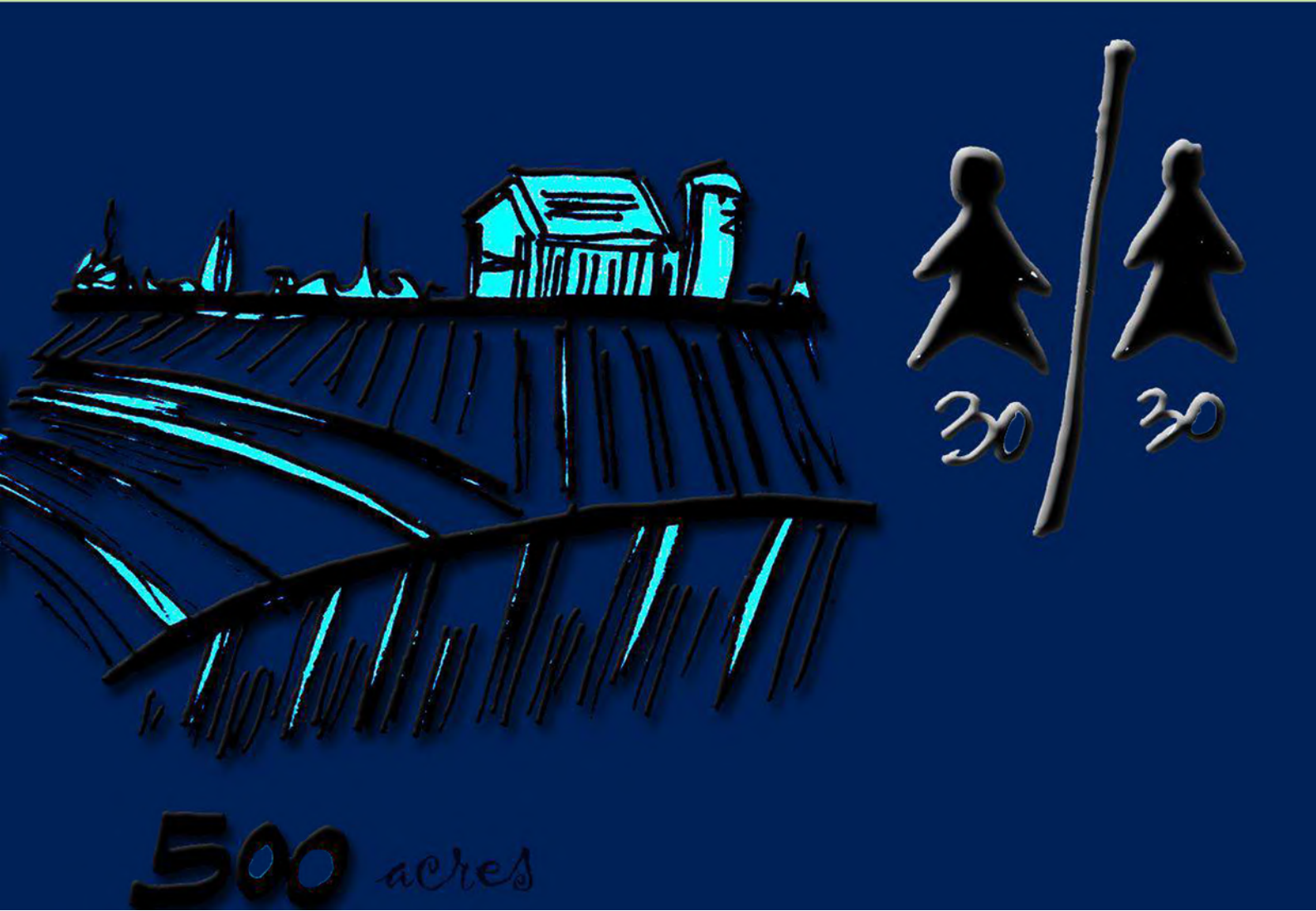

आई. सी. गोलकनाथ
विरुद्ध
पंजाब राज्य
मनु/ एस सी/0029/1967

घटनाक्रम

गोलखनाथ परिवाराकडे ५०० एकर शेतीची जमीन होती ज्यापैकी पंजाब सुरक्षा आणि जमीन कार्यकाळ कायदा, १९५३ (Punjab Security and Land Tenure Act, 1953) नुसार त्यांना या जमीनीतला फक्त काही भाग ठेवता येईल असे सरकारने ठरवले. गोलखनाथांनी संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ च्या आधारावर याचिका दाखल केली की अनुच्छेद १९ अंतर्गत मालमत्ता संपादन करणे आणि कुठलाही धंदा/व्यवसाय करण्याचा त्यांचा मूलभूत अधिकार नाकारण्यात आला आणि पंजाब कायदा अनुसूचीमध्ये ठेवणारी दुरुस्ती अवैध आहे.

कायद्याचे प्रश्न

- मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या कायद्यांना प्रतिबंध करणारी सुधारणा ही अनुच्छेद १३(२) अंतर्गत कायदा आहे का?
- मूलभूत अधिकारांमध्ये सुधारणा केली जाऊ शकते का?

निर्णय

संविधानाच्या अनुच्छेद ३६८ मध्ये फक्त सुधारणेची प्रक्रिया नमूद केली गेली आहे. संसदेला सुधारणेची शक्ती अनुच्छेद २४५, २४६ आणि २४८ मधील तरतुदींमधून उद्भवते, जे तिला कायदे बनवण्याचा अधिकार देतात.

प्रत्येक सुधारणा हा कायदा आहे आणि भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १३(२) मध्ये समाविष्ट असलेल्या वैधतेची चाचणी उत्तीर्ण होणे अपेक्षित आहे. अशा प्रकारे, मूलभूत अधिकार बदलणारे किंवा त्यांच्यावर अतिक्रमण करणारे कायदे अवैध मानले जातात.

कोर्टाने हा निर्णय दिला की: "मूलभूत हक्क हे मानवी व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे असलेले आदिम हक्क आहेत. या अधिकारांच्या बळावर सर्वजण आयुष्याचा मार्ग स्वतः ठरवू शकतात. आपल्या संविधानात मूलभूत अधिकारांबरोबरच अल्पसंख्यांक, अस्पृश्य आणि मागासलेल्या समुदायांचे हक्क सुद्धा नमूद केले आहेत. मूलभूत हक्क घोषित केल्यानंतर, आपले संविधान म्हणते की संविधान लागू होण्यापूर्वी भारतात लागू असलेले सर्व कायदे, जरी ते या अधिकारांशी विसंगत असले तरी, अशा विसंगतीच्या मर्यादित रद्दबातल आहेत. आम्ही आधी म्हटल्याप्रमाणे, संविधानाच्या अनुच्छेद १९ मध्ये अंतर्भूत केलेल्या स्वातंत्र्यावर एकमात्र मर्यादा आहे जी जनतेच्या हितासाठी वाजवी निर्बंध म्हणून कार्यरत असलेल्या वैध कायद्याद्वारे लागू केली आहेत. त्यामुळे आपल्या संविधानात मूलभूत अधिकारांना अतींद्रिय स्थान देण्यात आले आहे आणि ते संसदेच्या आवाक्याबाहेर ठेवले आहेत हे दिसून येईल."

एच. एच. महाराजाधिराज माधव राव विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0050/1970

घटनाक्रम/पार्श्वभूमी

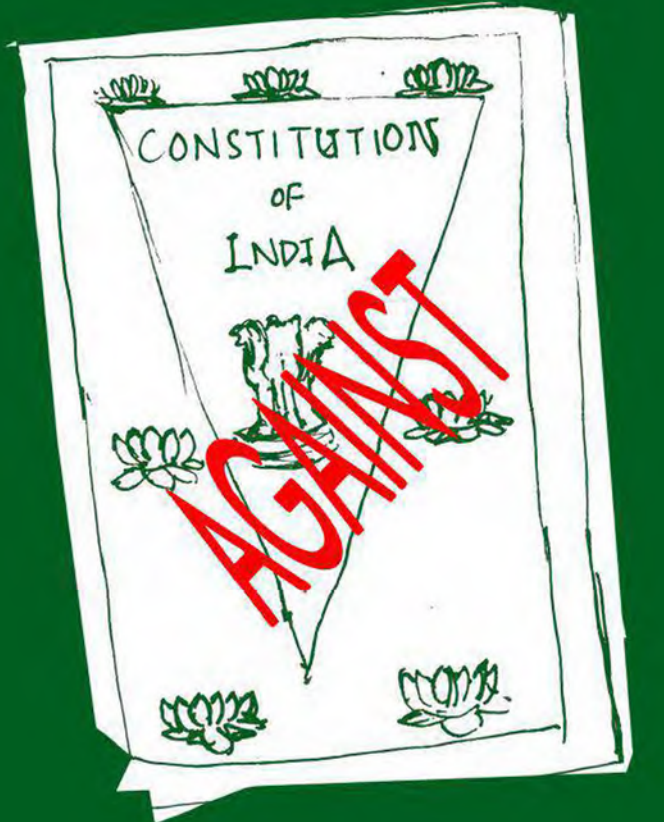
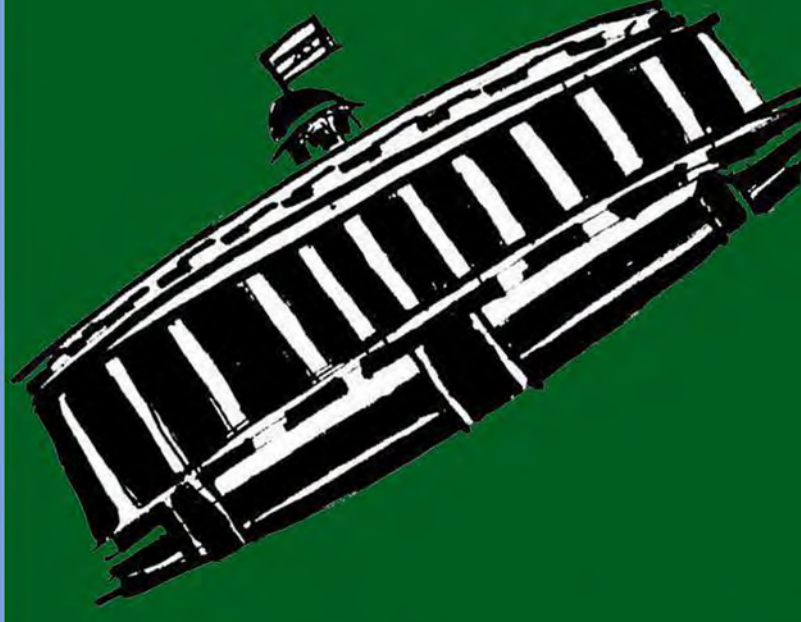
स्वातंत्र्यापूर्वी भारतातील ४८ टक्क्यांहून अधिक क्षेत्रफळ आणि जवळ-जवळ २८ टक्के लोकसंख्या ही राजेशाही संस्थानांनी मध्ये बनलेली होती. स्वातंत्र्यानंतर, या राज्यांना भारत किंवा पाकिस्तानमध्ये प्रवेश करण्याचा किंवा स्वतंत्र राहण्याचा पर्याय देण्यात आला. भारताशी समाविष्ट होण्याच्या बदल्यात राजकुमारांना खासगत तनखा देण्याची सोय करण्यात आली.

ही खासगततनखा रद्द करण्याचा प्रस्ताव आणि त्याबरोबरच पदव्यांची अधिकृत मान्यता १९७० साली संसदेसमोर मांडला गेला. हा लोकसभेत तर मंजूर झाला पण राज्यसभेत याचा एका मताने पराभव झाला.

याच्या काही तासांनंतरच भारताचे तत्कालीन राष्ट्रपती, वि.वि. गिरी यांनी सर्व राजांची मान्यता काढणाऱ्या करारावर सही केली. या आदेशाला भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले.

अनुच्छेद ३२ अंतर्गत राष्ट्रपतींच्या आदेशावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करणाऱ्या रिट याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या आणि खासगत तनखा रद्द करणारी अधिसूचना संविधानाविरुद्ध आणि अवैध असल्याचे न्यायालयाला घोषित करण्यास सांगितले होते.

याचिकाकर्त्यांचे म्हणणे पडले की खासगी तनखा रद्द करणे हे मालमत्ता आणि वैयक्तिक वंचित करणे होय. सरकारने विश्वासार्ह कर्तव्याचे उल्लंघन केल्याचेही त्यांनी म्हटले आहे.

कायद्याचे प्रश्न

- कायद्याचा पहिला प्रश्न राष्ट्रपतींच्या कृतीच्या वैधतेवर आहे.
- कायद्याचा दुसरा प्रश्न असा होता की सरकारने आपल्या सार्वभौमत्वाचा वापर केला आहे का आणि हे अनुच्छेद ३६३ नुसार न्यायालयाला कोणत्याही प्रकारचा दिलासा देण्यासाठी हस्तक्षेप करण्यास प्रतिबंध करते का?

निर्णय

न्यायालयाला असा खटला चालवण्याचा अधिकार आहे का आणि सरकार सर्वोच्च अधिकाराचा वापर करून कार्य करू शकते का या प्रश्नाचे उत्तर देताना न्यायालयाने असे म्हटले -

“भारताच्या नागरिकाविरुद्ध सरकारची कोणतीही सर्वोच्चता असू शकत नाही आणि आजचे राजे हे राज्यकर्ते नाहीत. ते इतर नागरिकांप्रमाणेच भारताचे नागरिक आहेत, जरी त्यांना काही विशेषाधिकार आणि खासगत तनखा आहेत जे इतर नागरिकांना मिळत नाहीत. हा इतिहासाचा अपघात आहे आणि भारतीय जनतेची या कृतीला त्यांच्या संविधान सभेतील संमती आहे. त्यामुळे त्यांच्या विरोधात वापरण्यात आलेली शक्ती संविधान आणि कायद्यांनुसार, सर्वोत्कृष्टतेच्या अस्पष्ट सिद्धांताला चालना न देऊन, न्याय्य असणे आवश्यक आहे.”

राष्ट्रपतींच्या कृतीवर टिप्पणी करताना न्यायालयाने म्हटले की राष्ट्रपतींनी राज्यघटनेचा अतिरेक केला आहे. जेव्हा तात्कालिक प्रकरणात, संसदेने संविधानात सुधारणा करण्यास नकार दिला तेव्हा ती सुधारणा अमलात आणण्याइतकी राष्ट्रपतींच्या कार्यकारी शक्तीची क्षमता नाही. अनुच्छेद २९१, ३६२ आणि ३६६ (२२) ना राजांचे न ऐकता संविधानातून काढण्याचा प्रयत्न नैसर्गिक न्यायाच्या मान्य तत्वांचे उल्लंघन करणारा आहे.

संविधानाच्या सर्वोच्चतेबद्दल बोलताना न्यायालयाने शेवटी म्हटले,

"आमची (न्यायालयाची) धारणा ही आहे की राष्ट्रपतीकडे संविधानाहुन वरचढ अशी कुठलीही राजनैतिक क्षमता नाही जी ते नागरिकांच्या पूर्वग्रहासाठी वापरू शकतील. राष्ट्रपतींचे अधिकार संविधानातून उद्भवतात."

केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य

मनु/ एस सी/0445/1973

घटनाक्रम

स्वामी श्री एच एच श्री केशवानंद भारती, जे "एडनीर मठा" चे प्रमुख होते, त्यांनी केरळ राज्य सरकारच्या २ राज्य भू-सुधारणा कायदांतर्गत मठाच्या जमीनीच्या व्यवस्थेत निर्बंध लागू करण्याच्या प्रयत्नांना आव्हान दिले. त्यांनी अनुच्छेद २६ अंतर्गत सरकारच्या हस्तक्षेपाशिवाय धार्मिक जमीन व्यवस्थापन करण्याच्या अधिकाराबद्दल रिट याचिका दाखल केली.

संविधानात १९७१-७२ च्या काळात झालेल्या सुधारणांप्रमाणे ही कलमे नवव्या अनुसूचीमध्ये जोडण्यात आली:

- केरळ भू-सुधारणा (सुधारणा) कायदा, १९६९ (केरला अॅक्ट 35 ऑफ 1969)
- केरळ भू-सुधारणा (सुधारणा) कायदा, १९७१ (केरला अॅक्ट 25 ऑफ 1971)

यावर याचिकाकर्त्याने या सुधारणेला आव्हान देण्यासाठी अतिरिक्त कारणे आणि रिट याचिकेत दुरुस्तीची विनंती केली.

कायद्याचे प्रश्न

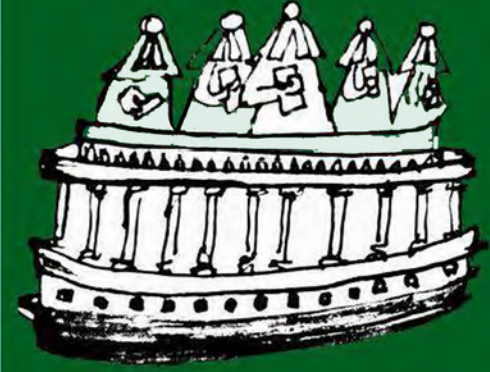
अनुच्छेद १३(२) जे राज्यकर्त्यांवर मूलभूत अधिकारांविरुद्ध कायदे बनवण्यावर निर्बंध आणते) शिवाय, संविधानाच्या अनुच्छेद ३६८ अंतर्गत संसदेकडे कितपत सुधारणेचा अधिकार आहे?

निर्णय

न्यायालयाने गोलखनाथ विरुद्ध पंजाब राज्यामध्ये दिलेल्या निर्णयाची पुनर्तपासणी करुन २४, २५, २६ आणे २९ व्या सुधारणेच्या वैधतेची पडताळणी केली. १३ न्यायाधीशांच्या संविधानपीठासमोर या प्रकरणाची सुनावणी झाली. ७-६ च्या फरकाने, तीव्रपणे विभाजित केलेल्या निकालात, न्यायालयाने असे मानले की संसदेला "विस्तृत" अधिकार असताना, तिच्याकडे संविधानातील मूलभूत घटक किंवा मूलभूत वैशिष्ट्ये नष्ट करण्याचा किंवा कमी करण्याचा अधिकार नाही.

- गोलखनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य, AIR 1967 SC 1643 चा निर्णय रद्द करण्यात आला. (या याचिकेचा निर्णय संसदेकडे मूलभूत हक्क सुधारण्याचा अधिकार नाही असा होता.)
- संविधान (२४ वी सुधारणा) कायदा, १९७१ वैध ठरवला गेला. या अंतर्गत संसदेला घटनेच्या कुठल्याही भागात सुधारणा करण्याचा अधिकार देण्यात आला होता.
- अनुच्छेद ३६८, सुधारणेप्रमाणे वैध असून संसदेला संविधानाची मूलभूत रचना किंवा चौकट बदलण्याचा अधिकार नाही. पण न्यायालयानी " संविधानाची मूलभूत रचना " म्हणजे काय याची विस्तारित व्याख्या न देता फक्त काही उदाहरणे दिली. अनुच्छेद ३१(ग) ची सुधारणा अवैध ठरवण्यात आली.

एच.आर. खन्ना, न्यायाधिशः

"संविधान हा एक दरवाजा नसून एक रस्ता आहे. संविधान घडवण्यात याची जाणीव सतत आहे की परिस्थिती तटस्थ, स्थिर नसून सतत बदलणारी, पुढे चालणारी आहे. एक प्रगतीशील देश हा, माणसा सारखाच, स्थिर आणि स्तब्ध नसून गतिमान आणि धडाकेबाज असतो. त्यामुळे संविधानातसुद्धा प्रशासनाच्या कार्यात प्रयोग आणि चाचणीसाठीपुरेशी तरतूद असली पाहिजे. एक संविधान हे द्वंद्ववादाचे कागदपत्र नसून सामान्य लोकांच्या जीवनाला सुकर करण्याचे साधन आहे."

एस.एम. सिकरी, मुख्य न्यायाधिशः

"संविधानातील प्रत्येक तरतूद बदलली जाऊ शकते - फक्त संविधानाचा पाया आणि रचना कायम असायला हवी. मूलभूत संरचनेत खालील वैशिष्ट्ये आहेत असे म्हटले जाऊ शकते:

- संविधानाचे वर्चस्व
- प्रजासत्ताक आणि लोकशाहीवादी सरकार
- धर्मनिरपेक्षता
- न्यायपालिका, कार्यकारी आणि विधिमंडळ यांच्यातील अधिकारांचे पृथक्करण
- संविधानाचे फेडरल वैशिष्ट्य

आणि या रचनेचा मूलभूत पाया आहे : प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य हे सगळ्यात महत्त्वाचे आहे. हे कुठल्याही सुधारणेनी नष्ट केले जाऊ शकत नाही."

इडिगा अणम्मा
विरुद्ध
आंध्र प्रदेश राज्य
मनु/ एस सी/0128/1974

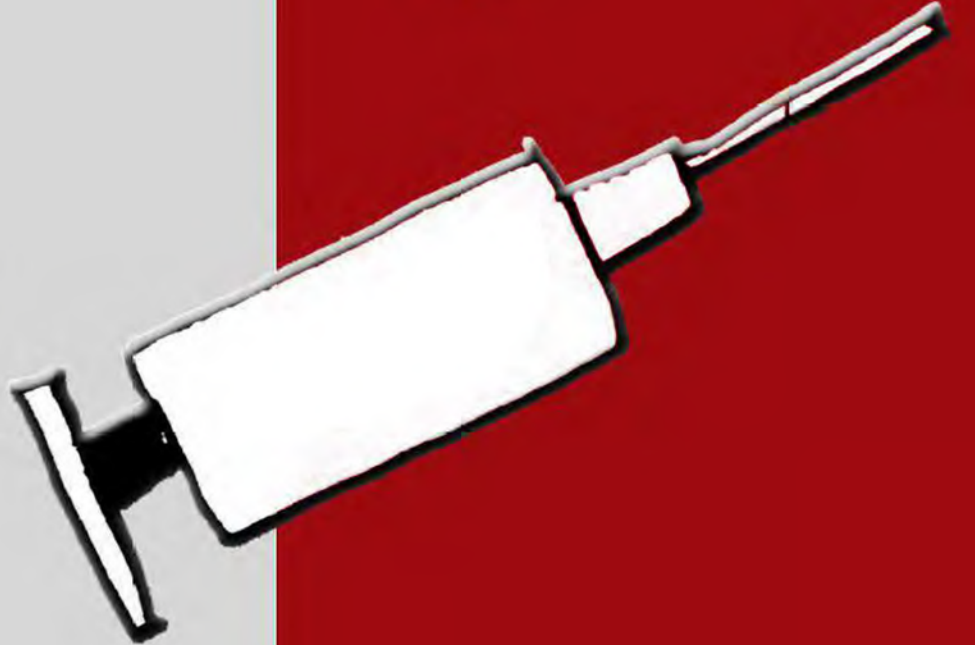
घटनाक्रम

या खटल्यात अपीलकर्तीला एक स्त्री आणि तिच्या मुलीच्या खुनासाठी दोषी ठरवून फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली.

मान्य केलेल्या घटनाक्रमानुसार अपीलकर्तीचे आणि तिने खून केलेल्या बाईचे एकाच माणसाबरोबर संबंध होते.

हे माहिती पडल्यावर अपीलकर्तीने त्या बाईचा तिच्या मुलीसकट खून केला. ट्रायल कोर्टाने तिला दोषी ठरवून फाशीची शिक्षा सुनावली ज्याला आंध्र प्रदेश राज्य न्यायालयाने संमति दिली.

सर्वोच्च न्यायालयात फौजदारी अपील दाखल करण्यात आला.

कायद्याचा प्रश्न

या खटल्यात दोष आणि कनिष्ठ न्यायालयाने दिलेल्या फाशीच्या शिक्षेचा प्रश्न होता. यासोबतच काही साधारण सामाजिक दबावांना लक्षात घेता कमी शिक्षा दिली गेली पाहिजे का हा देखील प्रश्न होता.

निर्णय

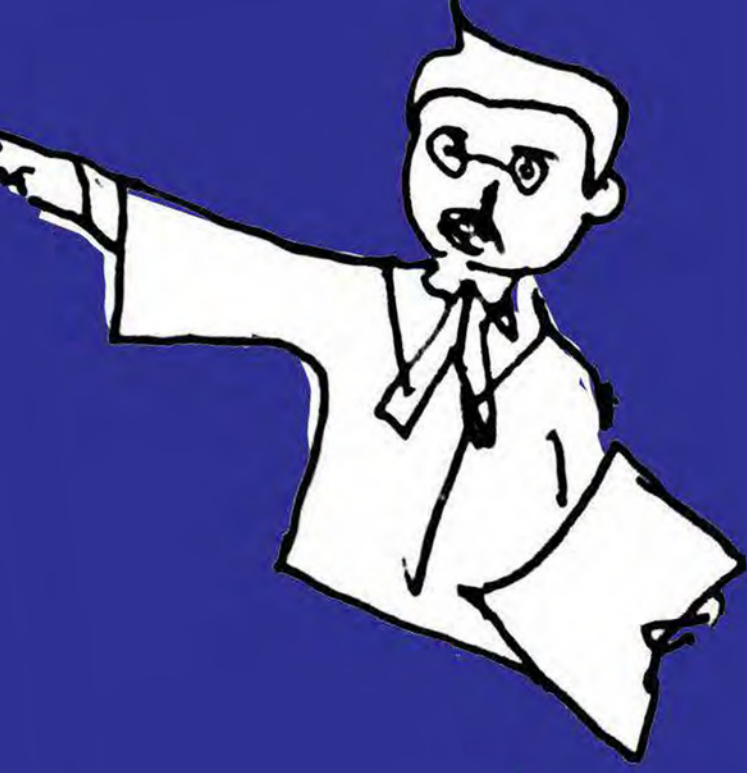
सर्वोच्च न्यायालयानेसुद्धा अपीलकर्तीला दोषी ठरवले.

न्यायालयाने म्हटले की शिक्षा देताना दोषीची सामाजिक आणि वैयक्तिक परिस्थिती लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे जेणेकरून शिक्षेच्या सुधारक आणि प्रतिबंधक भूमिकेमध्ये संतुलन राखता येईल.

फाशीच्या शिक्षेशी पूर्णपणे सहमत न होत न्यायालयाने हे स्वीकारले की जन्मठेप ही जास्ती मानवी शिक्षा आहे.

शिक्षा देताना काही घटक लक्षात घेऊन शिक्षा कमी करण्यात येऊ शकते. हे घटक म्हणजे :

- आरोपी वयाने फार लहान किंवा फार वयस्कर आहे का;
- आरोपी अशा काही सामाजिक-आर्थिक किंवा मानसिक दबावांखाली होते का ज्यांना साधारणतः कायदेशीर अपवाद लागू होत नाही किंवा ज्यात गुन्ह्याचे रूपांतर लहानात होत नाही;
- काही असे साधारण सामाजिक दबाव आहेत का जेणेकरून त्यांना कमी शिक्षा दिली गेली पाहिजे;
- एकाहून जास्ती आरोपी असल्यास सहआरोपींना जन्मठेपेची कमी शिक्षा दिली गेली आहे का;
- आरोपीने अचानक चिथावणीमुळे आणि पूर्वचिंतनाशिवाय गुन्हा केला आहे का?

याबाबतीत न्यायालयाने अपीलकर्तीचे लिंग आणि कमी वय, त्यासोबतच तिचा लहान मुलगा आणि वैवाहिक घरातून काढून टाकल्याची परिस्थिती लक्षात घेतली. न्यायालयाची भूमिका ही होती की जरी हे घटक एकांतात अनिर्णायक असले तरी यासगळ्यांना सोबत लक्षात घेता आरोपीला/अपीलकर्तीला फाशीच्या शिक्षेपासून सुट दिली गेली पाहिजे. न्यायालयाने आरोपीची फाशीची शिक्षा जन्मठेपेत बदलली

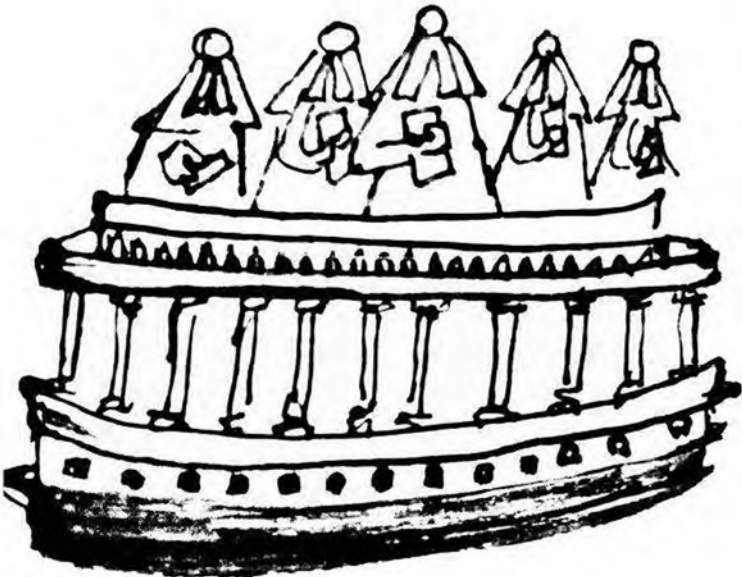
श्रीमती इंदिरा नेहरू गांधी
विरुद्ध
श्री राज नारायण आणि इतर
मनु/एस सी/0304/1975

घटनाक्रम

हे प्रकरण अलाहाबाद उच्च न्यायालयाच्या भ्रष्ट व्यवहाराच्या कारणास्तव श्रीमती इंदिरा गांधींची निवडणुक अवैध ठरवण्याच्या निर्णयाविरुद्ध अपील करण्यासंदर्भात आहे. याचवेळी संसदेनी ३९वी घटनादुरुस्ती करून संविधानात ३२९क हे नवीन अनुच्छेद आणले.

अनुच्छेद ३२९ (क) (खंड ४) अंतर्गत असे म्हटले गेले की प्रधानमंत्री आणि संसदेच्या अध्यक्षाच्या निवडणुकीविरुद्ध देशातील कुठल्याही न्यायालयात आक्षेपार्हक याचिका दाखल केली जाऊ शकत नाही. फक्त संसदेनी बनवलेल्या समितीसमोर निवडणुकीला आव्हान दिले जाऊ शकते.

कायद्याचे प्रश्न

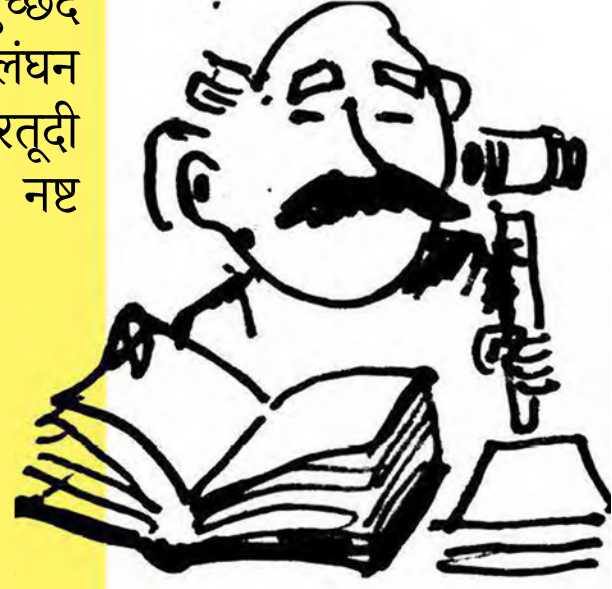
मुख्य प्रश्न अनुच्छेद ३२९ (क) मधील खंड ४ च्या वैधतेचा होता. प्रश्न हा होता की हा खंड ४ संविधानातील समानतेच्या तत्वाचे उल्लंघन करत होता का. आणि या खंडामुळे न्यायालयीन पुनरावलोकनाला ठेच पोहचत होती का.

निर्णय

न्यायालयाने हा खंड रद्दबातल ठरवला कारण हा खंड मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकीच्या संविधानाच्या मूलभूत तत्वांचे उल्लंघन करत होता. अशा प्रकारे निवडणूक विवादांमध्ये न्यायालयीन पुनरावलोकनाला वगळल्यामुळे घटनेच्या मूलभूत रचनेला ठेच बसत होती.

सर्वोच्च न्यायालयाने अनुच्छेद ३२९ (क) च्या खंड ४ ला असंविधानिक आणि अवैध ठरवले कारण हे खंड अनुच्छेद १४ मध्ये नमूद केलेल्या समानतेच्या अधिकाराचे उल्लंघन करत होते. न्यायालयाने हे पण म्हटले की या तरतूदी अनियंत्रित होत्या आणि कायद्याचा नियम नष्ट करण्यासाठी नेमून बनवल्या गेल्या होत्या.

न्यायमूर्ति एच.आर. खन्ना यांनी मानले की लोकशाही संविधानाचा पाया आहे आणि यात मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकीच्या हक्काचे उल्लंघन केले जाऊ शकत नाही.

केशवानंद केस मधील मांडलेल्या संविधानाच्या मूलभूत घटकांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने अजून काही घटकांची भर पाडली :

- कायद्याचा नियम
- लोकशाही, म्हणजे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका
- न्यायिक पुनरावलोकन
- अनुच्छेद ३२ अंतर्गत सर्वोच्च न्यायालयाची अधिकारीता

मनेका गांधी विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0133/1978

घटनाक्रम

दिल्लीच्या प्रादेशिक पासपोर्ट कार्यालयाने मनेका गांधींना येत्या सात दिवसात पासपोर्ट जमा करण्याच्या आदेशाचे पत्र पाठवले. या पत्रात त्यांना सांगितले गेले की भारत सरकारने "सामाजिक हिता"साठी त्यांचा पासपोर्ट जप्त करण्याचा निर्णय घेतला होता.

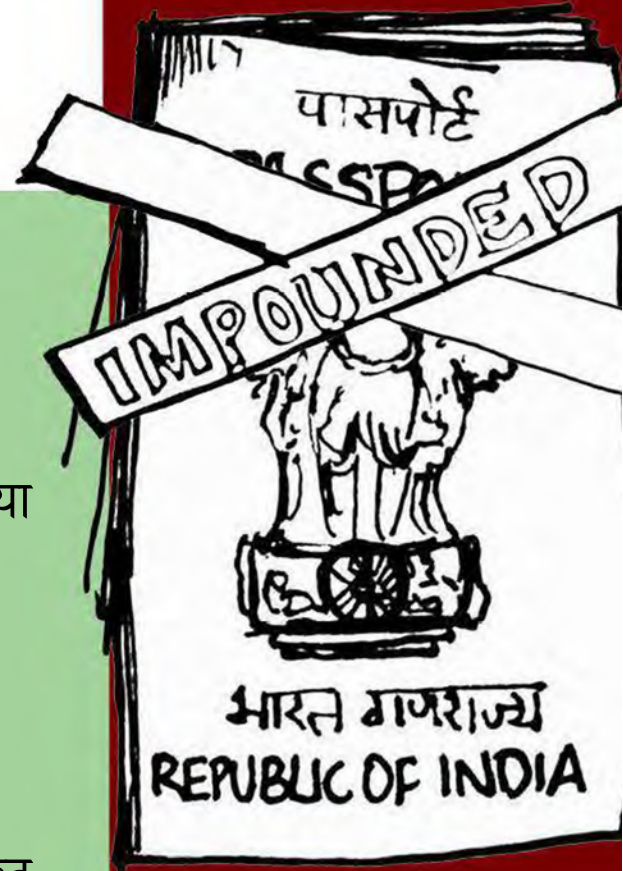
यावर मनेका गांधींनी जप्तीचे कारण विचारत 'कारण विधान' मागितले. त्यांना विदेश मंत्रालयाकडून सांगण्यात आले की मंत्रालयाला त्यांना 'कारण विधान' न देण्याचा आदेश आहे. तेव्हा त्यांनी अनुच्छेद ३२ च्या अंतर्गत अनुच्छेद २१च्या उल्लंघन केल्याच्या कारणास्तव या आदेशाला आव्हान देणारी रिट याचिका दाखल केली.

कायद्याचे प्रश्न

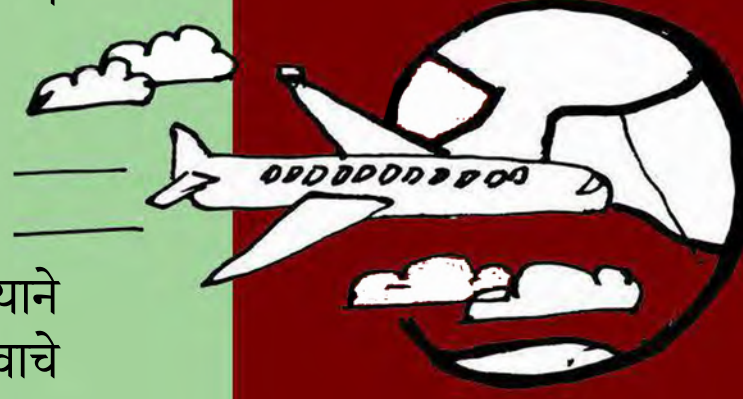
परदेशी जाण्याचा हक्क हा अनुच्छेद २१च्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा भाग आहे का?

पासपोर्ट कायदा एखाद्या व्यक्तीला अनुच्छेद २१च्या अधिकारापासून वंचित ठेवण्यापूर्वी अनुच्छेद २१ नुसार काही 'प्रक्रिया' आहे का?

● पासपोर्ट कायद्यातील खंड १०(३)(ग) हे अनुच्छेद १४, १९(१)(क) आणि २१ चे उल्लंघन करते का?

● यासंदर्भात प्रादेशिक पासपोर्ट कार्यालयाने दिलेला आदेश नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वाचे उल्लंघन करतो का?

निर्णय

व्यक्तिस्वातंत्र्याला तडा देणाऱ्या प्रक्रिया या न्याय्य आणि वाजवी असायला हव्या. न्यायालयाने म्हटले: " कायद्याने नमूद केलेल्या प्रक्रिया या काल्पनिक, जाचक आणि अनियंत्रित नसून न्याय्य आणि वाजवी असायल्या पाहिजे. अनुच्छेद २१ द्वारे हमी दिलेली वैयक्तिक स्वातंत्र्ये कमी करणारी किंवा हिरावून घेणारी कायद्याने विहित केलेली प्रक्रिया वाजवी आहे की नाही याचा विचार अमूर्त किंवा काल्पनिक विचारांवर केला जाऊ नये, जसे की न्यायालयीन खटल्याप्रमाणे वाजवी तरतूद, परंतु प्रामुख्याने या संदर्भात हा कायदा जो उद्देश साध्य करण्यासाठी आहे आणि तातडीच्या परिस्थितीत ज्यांच्यावर या कायद्याचे प्रशासन करण्याचे कर्तव्य आहे त्यांना सामोरे जाण्यासाठी बोलावले जाऊ शकते." याबाबतीत न्यायालयाने परदेशी जाण्याच्या हक्काला अनुच्छेद २१ मधील व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मूलभूत अधिकाराचा एक भाग मानले.

या बाबतीत पासपोर्ट कायदा, १९६७ चा खंड १०(३) (ग) म्हणतो: "जर पासपोर्ट प्राधिकरणाने भारताचे सार्वभौमत्व आणि अखंडता, भारताची सुरक्षा, परदेशाशी भारताचे मैत्रिपूर्ण संबंध किंवा जनसामान्यांच्या हितासाठी गरजेचे ठरवले". ह्या खंडाची वैधता मान्य करताना न्यायालयाने ही धारणा घेतली की या खंडाचा वापर फार संयमाने आणि खूप काळजीने आणि सावधगिरीने करायला हवा.

पासपोर्ट प्राधिकरणाच्या पासपोर्ट रोखून ठेवण्याचे किंवा जप्त करण्याचे कारण न देण्याच्या अधिकाराबद्दल न्यायालयाचे म्हणणे की जर हा अधिकार न्यायालयाच्या नजरेपासून कारण लपवायला वापरला जात आहे तर ते बेकायदेशीर असून अशा बाबतीत प्राधिकरण हा अधिकार वापरू शकत नाही.

न्यायालयाने खंड १०(३)(ग) ला वैध ठरवले पण प्रश्न हा होता की मनेका गांधींच्या बाबतीत दिलेला जप्तीचा आदेश मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करून अवैध आहे का. जर हा जप्तीचा आदेश अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य किंवा व्ययसायाचा हक्क कमी करण्याच्या हेतुने केला गेला असेल तर असा आदेश अवैध ठरेल.

अनुच्छेद २१, १९ आणि १४ चा परस्परसंबंध ओळखता न्यायालयाने ही भूमिका घेतली की अनुच्छेद २१ हे अनुच्छेद १९ ला वगळत नाही आणि कुठलीही व्यक्तिस्वातंत्र्यावर बंधने आणणारी प्रक्रिया किंवा कारवाई जरी ती कायदेशीर असली तरी तिला दोन्ही अनुच्छेद १९ आणि १०(३)(ग) च्या परिक्षेत खरे उतरावे लागेल.

नंदिनी सथपथी विरुद्ध पी एल दानी

मनु/एस सी/0139/1978

घटनाक्रम

ओडिशाच्या माजी मुख्यमंत्री नंदिनी सथपथी यांना त्यांच्या विरोधात दाखल दक्षता प्रकरणाच्या संदर्भात कट्टाक पोलिसांसमोर हजर राहण्यास सांगण्यात आले. त्यांना त्यांच्यावर अप्रमाणित मालमत्तेसंबंधी केलेल्या आरोपासंबंधी प्रश्न विचारण्यात आले. यावर त्यांनी अनुच्छेद २०(३) अंतर्गत असलेल्या हक्कचा वापर करून या प्रश्नांची उत्तरं द्यायला नकार दिला.

तिने प्रश्नांची उत्तरे देण्यास नकार दिल्यावर पोलीस उपअधीक्षकानी त्यांच्याविरुद्ध भारतीय दंड संहितेच्या (Indian Penal Code) कलम १७९ अंतर्गत प्रश्न विचारण्याचा अधिकार असलेल्या सरकारी कर्मचाऱ्याला उत्तर न देण्याच्या गुन्ह्यावर खटला दाखल केला.

यावर त्यांनी बोलावणीला अनुच्छेद २०(३) आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १६१(२) अंतर्गत (आपल्यावर लादलेल्या गुन्ह्याच्या आरोपाबद्दल उत्तर न देण्याची सुरक्षा) ची प्रतिकारशक्ती तिला वाचवण्यासाठी पुरेशी विस्तृत असल्याचे सांगून तिने हजर राहण्याचे समन्स जारी करण्याच्या मॅजिस्ट्रेटच्या निर्णयाला आव्हान दिले. जेव्हा उच्च न्यायालयाने त्यांची याचिका नामंजूर केली तेव्हा त्यांनी सर्वोच्च न्यायालयाकडे धाव घेतली. अनुच्छेद २०(३) ही हमी देते की कुठल्याही गुन्ह्याचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला स्वतः विरुद्ध साक्षीदार होण्यास भाग पाडले जाऊ शकत नाही.

कायद्याचे प्रश्न

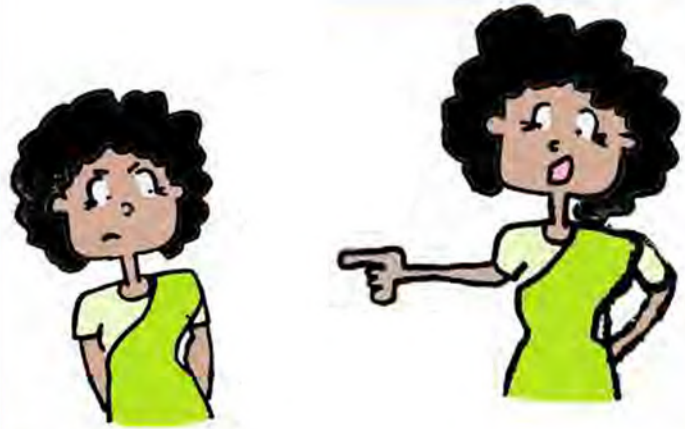
- संविधानाच्या अनुच्छेद २०(३) मधील "आरोपी" आणि "स्वतः विरुद्ध साक्षीदार होण्याची सक्ती" यांचा अर्थ आणि व्याप्ती काय आहे?
- फौजदारी प्रक्रिया संहिते मधील कलम १६१(२) चा अर्थ आणि व्याप्ती काय आहे?
- गुन्हेगारी हेतु (mens rea) हा आई.पी.सीच्या कलम १७९ चा आवश्यक भाग आहे का, आणि असल्यास, त्याचे नेमके स्वरूप काय आहे? कुठल्याही उत्तरात अपराधी क्षमता असण्याची भीती आरोपीला वाचवू शकते, किंवा तशी प्रत्यक्षता दर्शवते?

निर्णय

न्यायालयाने अनुच्छेद २०(३) ला विस्तृत वाव देत ही धारणा घेतली की हे अनुच्छेद न्यायालयीन प्रक्रियेबरोबरच चौकशीच्या प्रक्रियेत सुद्धा लागू होते.

स्व-आरोपावर प्रतिबंध फक्त चौकशीपुरते मर्यादीत नसून सगळ्या गुन्द्यांना लागू होते ज्याअंतर्गत आरोपीला उत्तरावरून अपराधी ठरवण्याची रास्त भीती आहे.

पोलीस अधिकाऱ्यांच्या दबावाखाली जबरदस्ती दिलेल्या स्वतः विरुद्ध साक्षीला न्यायालयाने "सक्तीची साक्ष" समजून अनुच्छेद २०(३) चे उल्लंघन मानले. "सक्तीची साक्ष" सुद्धा परिपूर्णपणे मांडली गेली जेणेकरून याचा अर्थ फक्त शारीरिक धमक्या आणि हिंसेनेच नव्हे तर मानसिक छळ, वातावरणाचा दबाव, पर्यावरणीय जबरदस्ती, थकवा आणणारी चौकशी, अतिदक्षता आणि धमकावणाऱ्या कृती आणि पद्धती सुद्धा होईल.

न्यायालयाने ही पण भूमिका घेतली की उत्तर, किंवा खरे उत्तर, न देण्याच्या निर्णयाने येणाऱ्या समस्या आणि त्याचे परिणाम हे अनुच्छेद २०(३३) अंतर्गत 'सक्ती' मानले जाऊ शकत नाही

चौकशीच्या वेळी जबरदस्ती टाळण्यासाठी न्यायालयाने हे सुचवले की चौकशीच्या वेळी एक वकील तिथे हजर असावा.

'गुन्हेगारी हेतु' (mens rea) हा आई.पी.सीच्या कलम १७९ (सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या प्रश्नांना उत्तर न देणे) चा खूप महत्त्वाचा भाग आहे. सार्वजनिक प्राधिकरणांद्वारे विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यावर परिणाम होण्याची भीती असल्यास त्याअंतर्गत गुन्हा दाखल केला जाऊ शकत नाही, परंतु आरोपीला अवास्तव आणि अस्पष्ट शंका आणि शक्यतांवर असे करण्यास नकार देऊ शकत नाही. न्यायालयाने असे मानले की जिथे गुन्हेगारीची स्पष्ट प्रवृत्ती नाही तिथे आरोपीला उत्तर देणे बंधनकारक आहे.

हुस्सैनारा खातून विरुद्ध गृह सचिव, बिहार राज्य मनु/एस सी/0119/1979 मनु/एस सी/0121/1979

पार्श्वभूमि

न्यायचौकशी पूर्व अटकेची समस्या :

इंडियन एक्सप्रेस मध्ये छापलेल्या काही लेखांद्वारे हे लक्षात आले की बिहार मध्ये किती तरी पुरुष, स्त्रिया आणि मुले अनेक वर्ष न्यायालयात खटल्याच्या प्रतीक्षेत वाट बघत कारागृहात बंदिस्त पडलेले आहे.

कायद्याचे प्रश्न

इथे अनुच्छेद ३९क मध्ये नोंदवलेले आरोपीचे मूलभूत अधिकार आणि गरीबांना मोफत कायदेशीर सेवांबाबत राज्याचे कर्तव्य हे कायद्याचे प्रश्न होते. अनुच्छेद ३९क अंतर्गत गरीब नागरिकांना मोफत वकील मिळवून देणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे जे न केल्यास न्यायचौकशीमध्ये वेळ होऊन अनुच्छेद २१ प्रमाणे त्यांच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या मूलभूत हक्काचे उल्लंघन ठरेल.

निर्णय

न्यायालयाच्या अनुसार या व्यक्तींना त्यांच्या संबंधित न्यायचौकशी सुरू होण्याआधी पुष्कळ काळासाठी झालेल्या बंदिवासामुळे या व्यक्तींच्या मूलभूत अधिकारांना तडा जाऊन हे मानवीय अधिकारांचे घोर उल्लंघन आहे. न्यायालयाच्या हे लक्षात आले की कायद्याची आणि न्यायिक व्यवस्था ही गरीब आणि दारिद्र्यग्रस्त जनतेच्या विरुद्ध काम करत आहे. न्यायालयांनी या व्यवस्थेला बदलण्याची सूचना दिली.

जामीन रोख्यावर

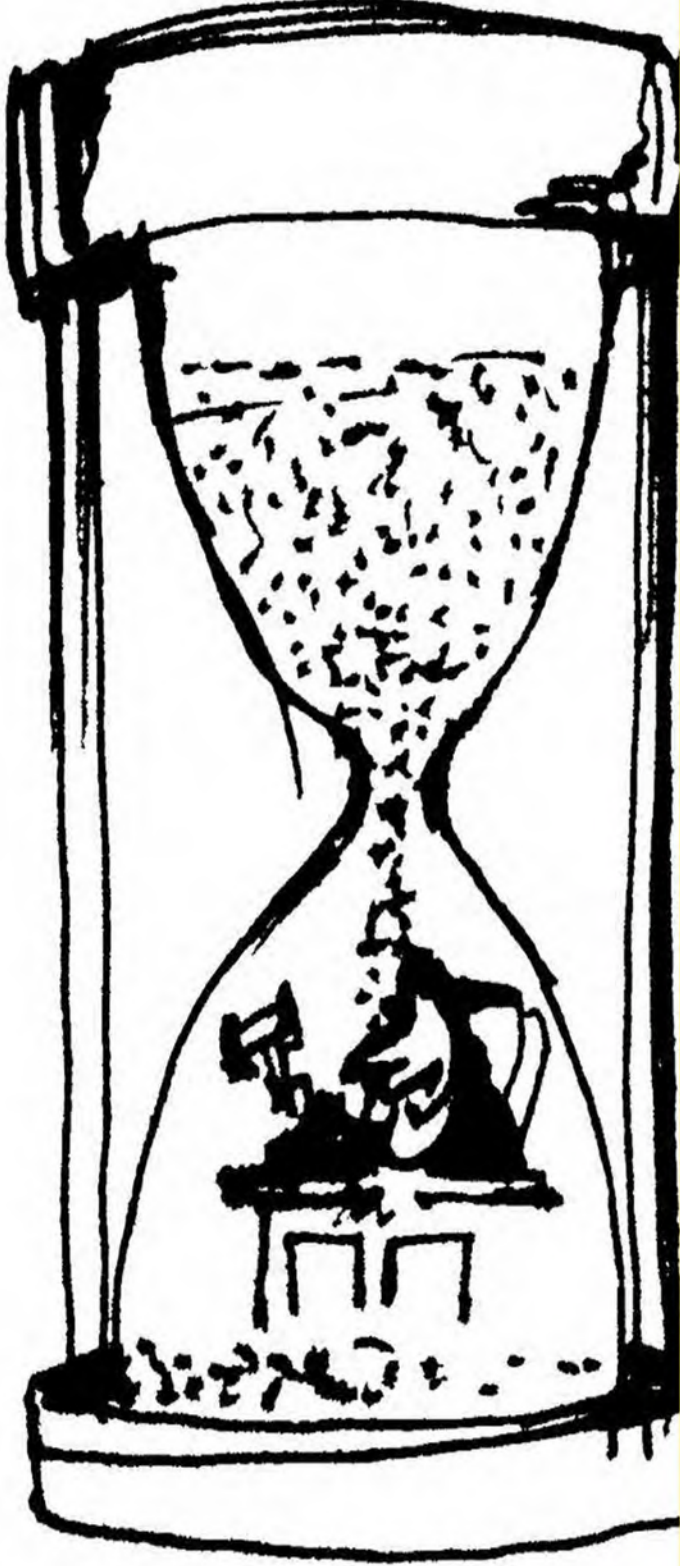
असे बघण्यात आले की जामीनाची व्यवस्था ही गरिबांच्या हाताबाहेर असून अत्यंत असमाधानकारक आहे. ही व्यवस्था गरिब जनतेसाठी अत्यंत कठोर असून फक्त श्रीमंतांच्या फायद्यासाठी काम करत होती. न्यायालयानी निश्चित केलेल्या मोठ्या रकमेमुळे गरिब नागरिकांना जामीन देऊन सुटका मिळवणे शक्य नव्हते.

न्यायालयाने हमीसह जामीन मिळण्याआधी सुटका न करण्याची जुनी प्रथा सोडून देण्याचे आवाहन केले. न्यायालयाने आर्थिक बंधनांशिवाय वैयक्तिक जातमुचलक्यावर जामीनीचे सामर्थ्य केले.

"जामीनीची व्यवस्था, जशी ती आज आहे, गरिब जनतेसाठी कष्टाचे स्रोत आहे आणि जर आपल्याला खर्च गरिबीचे वाईट परिणाम दूर करायचे असतील आणि न्यायप्रशासनात गरिबांसाठी न्याय्य वागणूक निर्माण करायची असेल तर जामीन व्यवस्थेत पूर्णपणे सुधारणा केल्या पाहिजेत जेणेकरून गरिबांना न्यायाचे हित धोक्यात न आणता न्यायचौकशीपूर्वजामीन श्रीमंतांइतकीच सुकररित्या मिळणे शक्य व्हावे."

सत्वर न्यायचौकशी

SPEEDY TRIAL

न्यायालयाचे असे म्हणणे होते की आरोपींच्या मूलभूत अधिकारांना राखून जलद न्यायचौकशी देणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. याकरिता त्यांनी न्यायालये बसवणे, तपास यंत्रणा मजबूत करणे, आणखी न्यायाधिश नेमणे, वगैरे आवश्यक ते करावे. सर्वसमावेशक कायदेशीर सेवा कार्यक्रम सुरु करणे हे खूप गरजेचे असल्याचे दिसून आले. असा कार्यक्रम गरिब आरोपींना जामीन व वकील न मिळण्याच्या समस्येचा उपाय मानला गेला.

न्यायालयाने अनुच्छेद ३९क चा सहारा घेत असे म्हटले: "दारिद्र्य, गरीबी किंवा असमंजस परिस्थिती यांसारख्या कारणामुळे वकील आणि कायदेशीर सेवा प्राप्त करण्यास असमर्थ असलेल्या प्रत्येक आरोपीचा हा संविधानिक अधिकार आहे आणि अशा स्थितीत आरोपीला (जर आरोपी व्यक्ती अशा वकिलाच्या तरतुदीवर आक्षेप घेत नाहीतर) वकील मिळवून देणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे."

या कारणामुळे न्यायालयाने इंडियन एक्सप्रेस मध्ये नमूद केलेल्या असंपरिक्षित कैद्यांना आर्थिक बंधनांशिवाय वैयक्तिक जातमुचलक्यावर जामीन देण्याची आज्ञा दिली.

सुनिल बात्रा विरुद्ध दिल्ली प्रशासन

मनु/एस सी/0265/1979

वस्तुस्थिती/पार्श्वभूमि

तिहार कारागृहातील एक कैदी सुनिल बात्रा यांनी एका न्यायाधिशाला पत्र लिहिले ज्यात त्यांनी एका वॉर्डनवर प्रेम चंद नावाच्या कैद्याला भयंकर रक्तस्रावी इजा देण्याचा आरोप केला. यासंदर्भात त्वरित याचिका दाखल करण्यात आली.

कायद्याचा प्रश्न

न्यायालयासमोर प्रश्न होता कैद्यांच्या मानवीय अधिकारांचा आणि कैद झाल्यामुळे त्यांना मूलभूत अधिकार आहेत की नाही याचा.

निर्णय

न्यायालयाच्या भूमिकेवर:

न्यायालयाने तुरंग प्राधिकरणाने केलेल्या अतिरेकांच्या विरोधात कैद्याचा अधिकारहक्क ओळखून देहोपस्थितीच्या (habeas corpus) प्रक्रियेच्या मयदिचे उदारीकरण केले. न्यायालयाच्या कार्यकर्ता भूमिकेची दखल घेत असे म्हटले गेले की, "न्यायालय हे पुस्तकांमध्ये सर्वशक्तिमान असलेली एक वेगळी अमूर्तता नाही तर एक कार्यकर्ता संस्थान आहे जे जनतेच्या आशेचे केंद्र आहे."

कैद्यांच्या स्थितीवर:

न्यायपीठाने कैद्यांच्या स्थितीवर काही तत्वे मांडली. न्यायालयाचा निर्णय युएन जनरल असेंब्ली (९ डिसेंबर १९७५ चा ठराव ३४५२) द्वारे स्वीकारलेल्या अत्याचार आणि इतर क्रूर, अमानुष आणि अपमानास्पद वागणूक किंवा शिक्षेच्या अधीन होण्यापासून सर्व व्यक्तींच्या संरक्षणावरील घोषणेवर (the Declaration on the Protection of All Persons from Being Subjected to Torture and Other Cruel, Inhumane or Degrading Treatment or Punishment) अवलंबून होता.

घटनापीठाने कैद्यांच्या मूलभूत अधिकारांचे समर्थन केले आणि असे मानले:

“काय कैदी व्यक्ति आहेत?

हो, अर्थातच. जर याचे उत्तर नकारात्मक असले तर हे राष्ट्र आणि संविधान मानुषते गुन्हेगार ठरतील आणि त्या जागतिक कायद्याचे सुद्धा अपराधी ठरतील जो कैद्यांच्या हक्कांना ओळखून आहे. त्याबरोबरच कैद्यांच्या हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करार ज्यावर भारताने सही केली आहे, त्याचे हे उल्लंघन ठरेल. बात्राच्या प्रकरणात या न्यायालयाने हँड्सऑफ सिद्धांत (hands-off doctrine) नाकारला आहे आणि असा निर्णय दिला आहे की व्यक्ती तुरुंगात प्रवेश करते ती मूलभूत अधिकार सोबत घेऊन, जरी ते तुरुंगवासाच्या आवश्यकतेनुसार संकुचित होऊ शकतात. आपली संविधानिक संस्कृती आता तुरुंगातील न्याय आणि न्यायिक अधिकारक्षेत्राच्या बाजूने स्फटिक बनली आहे.”

निर्देशः

प्रेम चंदला बेकायदेशीरपणे छळल्याचा निर्णय देत न्यायालयाने राज्य सरकारला आणि कारागृह कर्मचार्यांना काही स्पष्ट आणि बंधनकारक निर्देश दिले:

- **पर्यवेक्षी न्यायालयीन भूमिका:** जिल्हा दंडाधिकारी, सत्र न्यायाधीश, उच्च न्यायालय आणि सर्वोच्च न्यायालय यांनी नामनिर्देशित केलेल्या वकिलांना शिस्त आणि सुरक्षा विचारांच्या/उपायांच्या अधीन असलेल्या कैद्यांशी मुलाखती, भेटी आणि गोपनीय संवादासाठी सर्व सुविधा दिल्या जातील. अशा प्रकारे नियुक्त केलेले वकील नियतकालिक भेटी देण्यास बांधील आहेत आणि कायदेशीर तक्रारींशी सुसंगत असलेल्या संबंधित न्यायालयाच्या निकालांची नोंद करून अहवाल देतील.
- **तक्रार नोंदी:** प्रत्येक जेलमध्ये तक्रार नोंदीची पेटी असून सर्व कैद्यांना ती उपलब्ध असावी. या पेटीचा अनेकदा उघडल्या जाऊन काही तक्रार असल्यास त्याचे योग्य ते निवारण करण्यात यावे.
- **न्यायालयीन हस्तक्षेप:** जिल्हा दंडाधिकारी आणि सत्र न्यायाधीशांनी स्वतः कारागृहांमध्ये जाऊन तपासणी करून योग्य ती कारवाई करावी. गरज भासल्यास उच्च न्यायालयात अहवाल जमा करून बंदिवास कारवाई करण्यात यावी.
- **न्यायिक मूल्यांकन:** कोणतेही एकल किंवा दंडात्मक कक्ष, कोणतेही कठोर परिश्रम किंवा वेदनादायक अतिरिक्त म्हणून आहारातील बदल, इतर कोणतीही शिक्षा किंवा विशेषाधिकार आणि सुविधा नाकारणे किंवा दंडात्मक परिणामांसह इतर कारागृहांमध्ये हस्तांतरण हे सत्र न्यायाधीशांच्या मूल्यांकनाशिवाय लागू केले जाणार नाही.

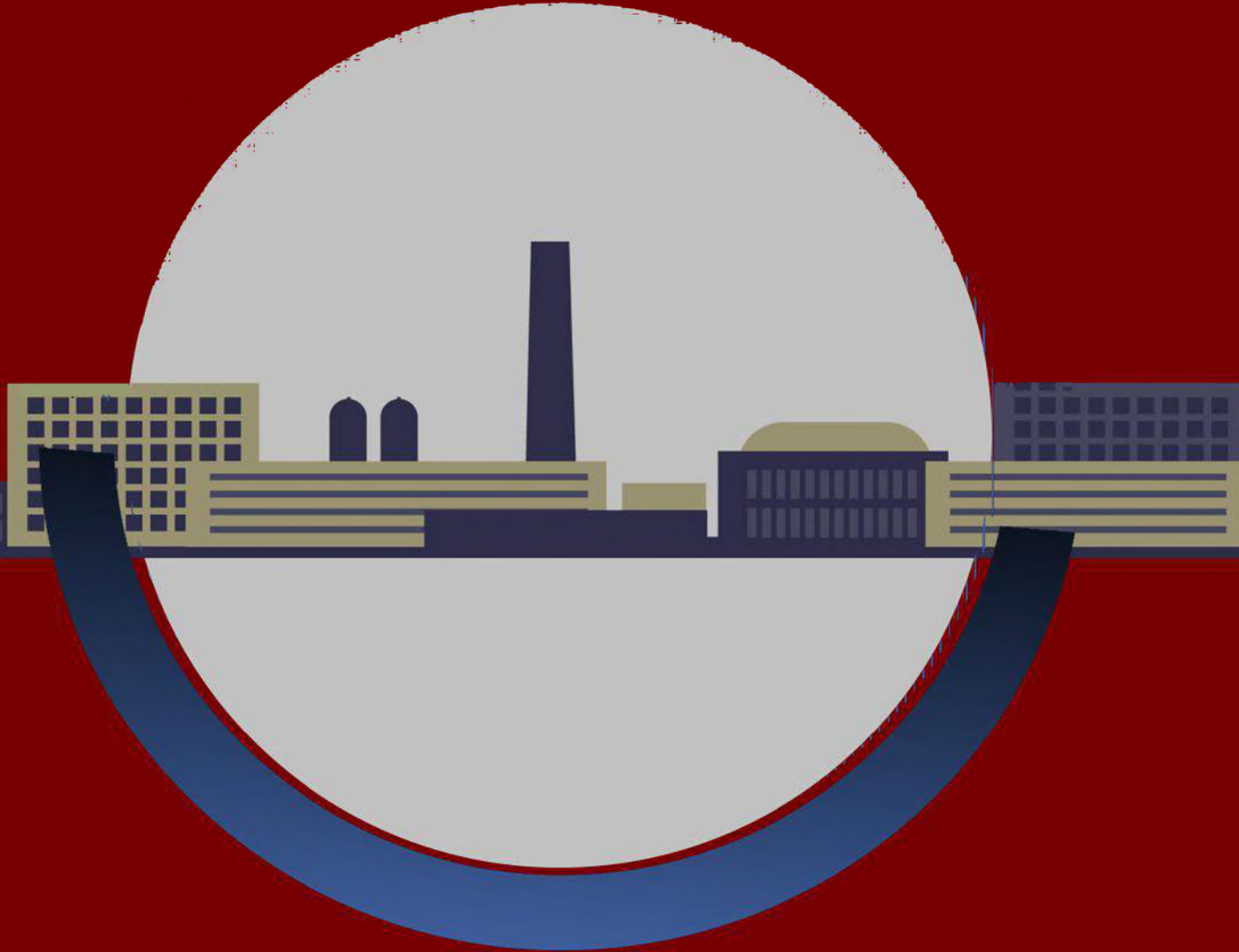

याबरोबरच न्यायालयाने काही शिफारसी केल्याः

- राज्य सरकारने कैद्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता आणण्यासाठी हिंदी मध्ये कैद्यांसाठी हँडबुक तयार करून तिचा संचार करावा. सुधारणा कार्यक्रमांबद्दल नियतकालिक बुलेटिन बोर्ड अद्यतने आणि तक्रार निवारणासाठी भिंतीपत्रक. (कैदी कायद्याचे कलम ६१)
- युनायटेड नेशन्सने शिफारस केलेल्या कैद्यांच्या उपचारासाठी, विशेषतः काम आणि मजुरी, सन्मानपूर्वक वागणूक, समुदाय संपर्क आणि सुधारात्मक धोरणांशी संबंधित असलेल्या मानक किमान नियमांचे पालन करण्यासाठी राज्य पावले उचलेल.
- तुरुंगातील कर्मचाऱ्यांसाठी संविधानिक मूल्ये, उपचारात्मक दृष्टीकोन आणि तणावमुक्त व्यवस्थापन शिकवणारा सुधारात्मक-सह-भिमुखता अभ्यासक्रम.
- कैदी कार्यक्रमांसाठी विनामूल्य कायदेशीर सेवांचा प्रचार न्यायालयाद्वारे मान्यताप्राप्त व्यावसायिक संस्था जसे की मोफत कायदेशीर मदत (सर्वोच्च न्यायालय) सोसायटीद्वारे केला जाईल.

मिनेर्वा मिल्स विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0075/1980

घटनाक्रम

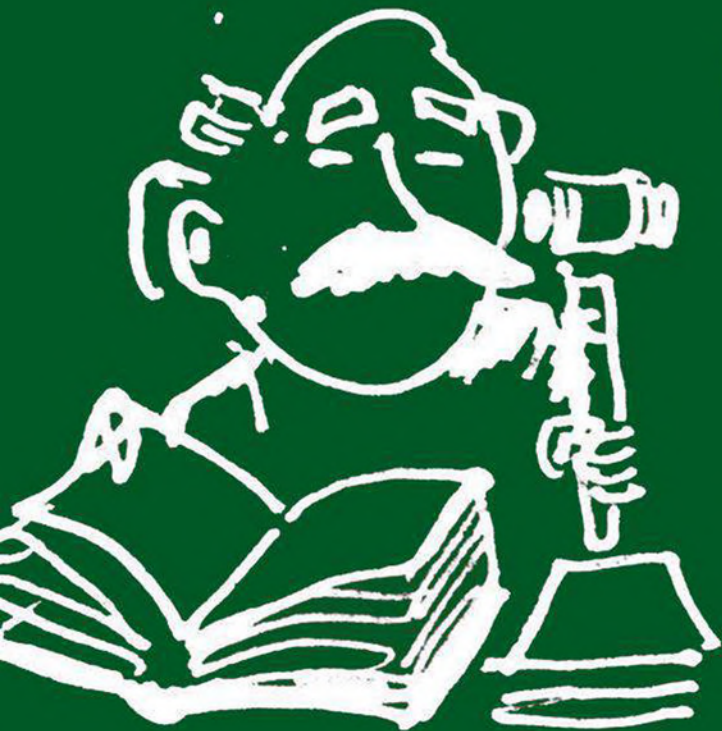
मिनेर्वा मिल्स लिमिटेड ही एक कापडाची खासगी कम्पनी होती. ऑगस्ट १९७० मध्ये भारत सरकारने कमी उत्पादन असल्याचे कारण देत उद्योग (विकास नियमन) अधिनियम, १९५१ (Industries (Development Regulation) Act, 1951) अंतर्गत कम्पनीच्या चौकशीचा आदेश दिला. १९ ऑक्टोबर १९७१ ला सरकारने नॅशनल टेक्सटाईल कॉर्पोरेशन लिमिटेडला मिनेर्वा मिल्सच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी घेण्याचा अधिकार दिला. यासाठी कारण असे दिले गेले की मिनेर्वा मिल्सचे व्यवस्थापन सामाजिक हिताला हानिकारक होते. ह्या कम्पनीचे आजारी वस्त्र उपक्रम (राष्ट्रीयकरण) अधिनियम, १९७४ (Sick Textile Undertakings (Nationalization) Act, 1974) च्या अंतर्गत राष्ट्रीयकरण करण्यात आले.

याचिकाकर्त्यांनी आजारी वस्त्र उपक्रम (राष्ट्रीयकरण) अधिनियम, १९७४ च्या संविधानिक वैधतेला आव्हान दिले. त्यांनी ४२व्या दुरुस्तीमधील अनुच्छेद ४ आणि ५५ च्याही संविधानिक वैधतेवर प्रश्न उठवले.

कायद्याचे प्रश्न

संविधान (४२वी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ मधील कलम ४ आणि ५५ हे संविधानाच्या मूलभूत रचनेला नुकसान पोहोचवतात का?

निर्णय

संविधान (४२वीं सुधारणा) अधिनियम, १९७६ मधील कलम ४ आणि ५५ नी बरेच बदल आणले. कलम ४ नी अनुच्छेद ३१(ग) मध्ये सुधारणा केली, तर कलम ५५ नी अनुच्छेद ३६८ मध्ये खंड (४) आणि (५) आणले. खंड (५) दुरुस्तीच्या अधिकारावरील सर्व मर्यादा काढून टाकतो तर खंड (४) न्यायालयाचा सुधारणेवर प्रश्न उठवण्याचा अधिकार हिरावून घेतो.

सर्वोच्च न्यायालयाने ३६८ अनुच्छेदात ४२व्या दुरुस्तीच्या कलम ५५ मार्फत आणलेल्या या दोन्ही खंडांना असंविधानात्मक आणि अवैध ठरवले. ही दुरुस्ती केशवानंद भारती केसमध्ये संसदेच्या दुरुस्तीचा अधिकारावर लादलेल्या मर्यादांचे उल्लंघन करत असल्याचे आढळले. न्यायालयाने हे मानले की संसदेचा सुधारणेचा अधिकार संविधानाच्या मूलभूत रचनेला आणि तत्त्वांना बाधा पोहोचवू शकत नाही.

न्यायालयाप्रमाणे: " आपल्या संविधानातील तीन, आणि फक्त तीन, अनुच्छेद अनियंत्रित शक्तीच्या दरीत आणि टागोरांनी या देशाच्या नागरिकांच्या जागृत होण्यासाठी कल्पिलेल्या स्वातंत्र्यतेच्या स्वर्गामध्ये ठाकून उभी आहेत. आणि ती म्हणजे अनुच्छेद १४, १९ आणि २१."

भाग ३ आणि ४ सुद्धा त्याच पादचारीवर उभे आहेत. कुठल्या एकाला दुसऱ्यावर प्राधान्य दिले जाऊ शकत नाही. मूलभूत अधिकार आणि निर्देशक तत्त्वांमधील सुसंवाद आणि संतुलन ही संविधानाच्या मूलभूत रचनेची वैशिष्ट्ये आहेत.

"भारताचे संविधान भाग ३ आणि ४ च्या संतुलनाच्या पायावर आधारित आहे. यातील एकाला दुसऱ्यावर प्राधान्य दिल्यास संविधानाच्या सुसंवादाचा भंग होईल. मूलभूत अधिकार आणि निर्देशक तत्त्वांमधील सुसंवाद आणि संतुलन हे संविधानाच्या मूलभूत संरचनेचे एक आवश्यक वैशिष्ट्य आहे."

**बचन सिंघ
विरुद्ध
पंजाब राज्य
मनु/एस सी/0111/1980**

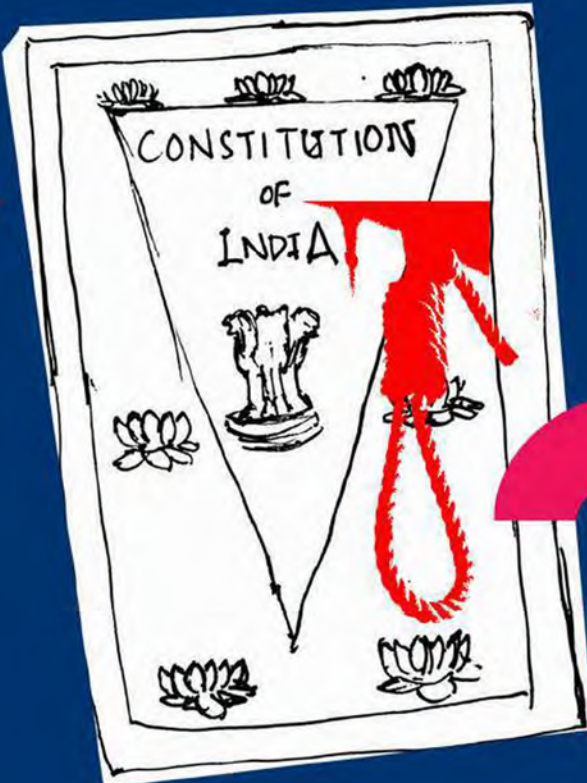
घटनाक्रम

बचन सिंगला तीन व्यक्तिका खुनाच्या गुन्हासाठी अटक होऊन मृत्युदंड सुनावण्यात आला. मृत्युदंडाची शिक्षा उच्च न्यायालयाने कायम ठेवली. विशेष अनुज्ञेखाली आवाहन करता त्यांनी फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३च्या ३५४(३) कलमांतर्गत प्रदान केलेल्या मृत्युदंडाच्या शिक्षेच्या घटनात्मक वैधतेला आव्हान दिले.

कायद्याचे प्रश्न

सीआर.पी.सीच्या कलम ३५४(३) आणि आई.पी.सीच्या कलम ३०२ला सोबत वाचून प्रदान केलेली मृत्युदंडाची शिक्षा ही अनिर्बंध, अवास्तव आणि अघटनात्मक आहे का? खालच्या न्यायालयांना आढळलेली तथ्ये ही सीआर.पी.सीच्या कलम ३५४(३) अंतर्गत मृत्युदंड प्रदान करण्यासाठी लागणारी "विशेष कारणे" मानली जाऊ शकतात का?

निर्णय

या प्रकरणात न्यायालयाने भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३०२च्या घटनात्मकतेला केलेले आव्हान फेटाळून लावले.

न्यायालयाप्रमाणे, "अनुच्छेद १९(१) अंतर्गत प्रदान केलेले मूलभूत अधिकार हे संपूर्ण अधिकार नाहीत. प्रथम, ते नागरी समाजाच्या एका सदस्याच्या परस्पर बंधनामुळे उद्भवलेल्या अंतर्निहित निर्बंधांच्या अधीन आहेत जेणेकरून दुसऱ्याच्या समान अधिकारांचे उल्लंघन किंवा इजा होऊ नये अशारित्या त्याचे अधिकार वापरावेत. हे तत्त्व आहे sic utere tuo ut alienum non laedas (तुमच्या स्वतःच्या मालमत्तेचा अशा प्रकारे वापर करा की इतरांना इजा होणार नाही). दुसरे म्हणजे, खंड (२) ते (६) अंतर्गत हे हक्क स्पष्टपणे वाजवी निर्बंध लादण्याच्या राज्याच्या अधिकाराच्या अधीन केले गेले आहेत, आणि हा अधिकार त्या हक्कांच्या वापरावर प्रतिबंधापर्यंत विस्तारित होऊ शकतो."

"या तरतुदीच्या संदर्भात 'विशेष कारणे' या अभिव्यक्तीचा अर्थ गुन्ह्याच्या तसेच गुन्हेगाराशी संबंधित विशिष्ट प्रकरणाच्या अपवादात्मक गंभीर परिस्थितीवर आधारित 'अपवादात्मक कारणे' असा होतो."

परंतु सर्वोच्च न्यायालयाने मृत्युदंड प्रदान करण्यासाठी "दुर्मिळातील दुर्मिळ" असे तत्त्व मांडले.

न्यायालयाने असे म्हटले की गुन्हेगारासंबंधित दोष कमी करणाऱ्या तसेच परिस्थितीचे गांभिर्य वाढवणाऱ्या अशा दोन्ही घटकांना पुरेसे विचारात घेतले पाहिजे.

“...हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की न्यायालये त्यांचे कठोर कार्य आमच्या विस्तृत स्पष्टीकरणात्मक मार्गदर्शक तत्वाची मदत घेत सदैव सावधगिरीने आणि मानवी चिंतनेने पार पाडतील. यात निर्दोष असेल अनुच्छेद ३५४(३) मध्ये नमूद केलेल्या विधायी धोरणेच्या रूपरेषेचा उच्च मार्ग ज्यानुसार हत्येसाठी दोषी ठरलेल्या व्यक्तींसाठी जन्मठेप हा नियम आणि फाशीची शिक्षा हा अपवाद आहे....”

एस.पी.गुप्ता विरुद्ध भारतीय संघ

मनु/एस सी/0080/1981

पार्श्वभूमि

या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने भारतीय संविधानाचे मूलभूत वैशिष्ट्य असलेल्या न्यायव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्याच्या तत्वावर परिणाम करणारे प्रश्न विचारात घेतले.

कायद्याचे प्रश्न

दोन न्यायाधीशांची नियुक्ती न करण्याबाबत केंद्र सरकारच्या आदेशाची वैधता आणि कायदा मंत्री, दिल्ली उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश आणि भारताचे सरन्यायाधीश यांच्यातील पत्रव्यवहाराचा खुलासा हे मुद्दे उपस्थित करण्यात आले होते.

निर्णय

न्यायालयाने मानले की दोन मुख्य कारणांवरून केंद्र सरकारच्या नियुक्ती आणि बदली बाबतच्या निर्णयाला आव्हान दिले जाऊ शकते. न्यायालयाने अशी धारणा घेतली की खुल्या आणि प्रभावी सहभागी लोकशाहीसाठी सरकारच्या कामकाजाविषयी जनतेप्रति उत्तरदायित्व असणे आणि जनतेला माहिती उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.

अगदी सुरुवातीलाच, न्यायालयाने न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याची संकल्पना स्पष्ट केली: “हे लक्षात घेणे फार गरजेचे आहे की न्यायापालिकेच्या स्वातंत्र्याची संकल्पना ही फक्त संसदेच्या आणि प्रशासनाच्या दबाव आणि प्रभावापासून स्वातंत्र्यापूरती मर्यादित नसून एक व्यापक संकल्पना आहे जी इतर अनेक दबाव आणि पूर्वग्रहांपासून मुक्ति प्रदर्शित करते. आणि ही मुक्ति बहुआयामी आहे जेणेकरून इतर आर्थिक आणि राजकीय अधिकारकेंद्रांपासून, तसेच न्यायाधीशांच्या परिस्थितीनुसार धारण झालेल्या पूर्वग्रहांपासून सुद्धा स्वातंत्र्य मूर्तमंत करते.”

घटनेतील अनुच्छेद १२४ आणि २१७ हे सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयांतील न्यायाधीशांच्या नियुक्तीबद्दल आहेत. या नियुक्तीमध्ये निर्णायक आवाज कोणाचा आसायला हवा हे ठरवतांना न्यायालयामधे ह्या अनुच्छेदांवर भरपूर चर्चा झाली.

न्यायालयाने असे नमूद केले की नियुक्ती आणि बदलीबाबत केंद्र सरकारच्या निर्णयाला केवळ दोनच कारणांनी आव्हान दिले जाऊ शकते: (1) जेव्हा केंद्र सरकार आणि योग्य अधिकाऱ्यांमध्ये पूर्ण आणि प्रभावी सल्लामसलत झाली नसेल; आणि (2) जर निर्णय असंबद्ध कारणांवर आधारित असेल. या विचारांतर्गत, एखाद्या विशिष्ट दस्तऐवजाचा खुलासा सार्वजनिक हिताच्या विरुद्ध असेल की नाही हे न्यायालयाने ठरवावे.

या प्रकरणात न्यायालयाने ठरवले की यासंदर्भातील पत्रव्यवहार आणि दस्तऐवज हा सुरक्षित वा गोपनीय तर नाहीच पण न्यायाधीशांच्या नियुक्तीबद्दल असल्यामुळे सार्वजनिक हितासाठी खूप महत्वाचा आहे. न्यायालयाने हे लक्षात घेतले की एका लोकशाही जनसमूहामध्ये सरकार उत्तरदायित्व आणि टीका टाळण्याच्या हेतुने आपले उपक्रम, कार्य आणि निर्णय गोपनीय ठेवू शकत नाही. "अभिव्यक्ती आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकारात अंतर्भूत असलेल्या माहितीच्या अधिकाराची" मान्यता लक्षात घेता न्यायालयाचा तर्क असा ठरला की: "जिथे समाजाने लोकशाहीला आपला विश्वास म्हणून स्वीकारणे निवडले आहे, तिथे सरकार काय करत आहे याची माहिती नागरिकांना उपलब्ध असली पाहिजे."

संविधानाच्या अनुच्छेद १९(१)(क) नुसार अभिव्यक्ती आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकारात अंतर्भूत असलेल्या माहितीच्या अधिकारातून न्यायालयाने खुल्या सरकारची व्याख्याही केली.

न्यायालयाने प्रकटीकरणाची धारणा ओळखली: "सरकारच्या कामकाजाबद्दलच्या माहितीविषयी प्रकटीकरण हा नियम असून गोपनीयता हा फक्त सार्वजनिक हितासाठी अटळ गरज असल्यास अपवाद असला पाहिजे. न्यायालयाने पण याच दृष्टिकोनाने अशी प्रकरणे हाताळली पाहिजे आणि गोपनीयतेचा वाव शक्य तेवढा कमी केला पाहिजे हे लक्षात घेता की माहितीचे प्रकटीकरण हेसुद्धा सामाजिक आणि सार्वजनिक हिताचे एक अत्यंत महत्त्वाचे अंग आहे."

बंधुआ मुक्ति मोर्चा विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0051/1983

घटनाक्रम

याचिकाकर्त्यांने न्यायमूर्ती भगवतींना लिहिलेले पत्र हे न्यायालयाने अनुच्छेद ३२ च्या अंतर्गत रिट याचिका म्हणून दाखल केली. या पत्रात याचिकाकर्त्यांनी हरियाणातील फरिदाबादमधील दगडाच्या खदान-खाणीत मोठ्या संख्येने बंधपत्रित मजुरांनी अमानवी आणि असह्य परिस्थितीत काम करत असल्याचा आरोप केला. त्यांनी खाण कायदा १९५२ (Mines Act, 1952), बंधपत्रित कामगार व्यवस्था निर्मूलन कायदा, १९७६ (Bonded Labour System Abolition Act, 1976), किमान वेतन कायदा (Minimum Wages Act), यासह इतरांच्या योग्य अंमलबजावणीसाठी याचना केली

कायद्याचे प्रश्न

- याचिकेत संदर्भ दिलेल्या कामगारांच्या मूलभूत अधिकारांचे अनुच्छेद ३२ चे आवाहन करण्याइतपत उल्लंघन झाले आहे का?
- न्यायालयाला लिहिलेले पत्र हे रिट याचिका मानले जाऊ शकते का?
- बंधपत्रित कामगार व्यवस्था निर्मूलन कायदा, १९७६ मध्ये वेठबिगार/सक्तीचा श्रमाचा समावेश आहे का?

निर्णय

घटनेतील अनुच्छेद २१ हे प्रत्येक व्यक्तिला सन्मानाने जगण्याचा अधिकार प्रदान करते. राज्य धोरणांची निर्देशक तत्वे आणि विशेषतः अनुच्छेद ३९ खंड (ड) आणि (च), अनुच्छेद ४१ आणि ४२ \ हे अनुच्छेद २१ चे जीवन आणि श्वास आहे. हे अधिकार मानवी अस्तित्वासाठी मूलभूत आहेत आणि माणसाचे जीवन अर्थपूर्ण आणि जगण्यासारखे बनवतात.

एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा समूहाच्या सामाजिक आणि आर्थिक अक्षमतेमुळे समाजाचा कोणताही सदस्य संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ खंड (१) नुसार न्यायालयात जाऊ शकतो.

जनहित याचिका ही सरकार आणि त्यांच्या अधिकाऱ्यांसाठी समाजातील वंचित आणि असुरक्षित घटकांच्या मूलभूत मानवी हक्कांना अर्थपूर्ण रूप देण्याची आणि त्यांना सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाची हमी देण्याची एक संधी आहे.

न्यायालयाने असे सांगितले की बंधपत्रित कामगार व्यवस्था (निर्मूलन) कायदा, १९७६ सक्तीच्या मजुरीला बंधनकारक कामगारांचा एक प्रकार समजतो. या कायद्याचा जोर कोणत्याही प्रकारच्या सक्तीच्या मजुरीच्या विरोधात आहे. जेव्हा जेव्हा एखाद्या मजुराला सक्तीची मजुरीची तरतूद केली जाते, तेव्हा न्यायालय 'त्याला मिळालेल्या आगाऊ किंवा इतर आर्थिक मोबदल्याला विचारात घेऊन तो एक बंधपत्रित मजूर आहे' असे गृहीत धरते.

न्यायालयाने ही धारणा घेतली की केंद्र आणि राज्य सरकार ह्या किमान वेतन कायदा १९४८, वेतन देय कायदा १९४८, मातृत्व लाभ कायदा १९६१, बंधपत्रित कामगार निर्मूलन कायदा सारख्या कायद्यांमधील तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यास घटनात्मकदृष्ट्या बाध्य आहेत.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे न्यायालयाने अशी भूमिका घेतली की कामगारांना त्यांच्या सामान्य आणि विविध सामाजिक कल्याण कायद्यांतर्गत प्रदान केलेल्या विशेष हक्कांबद्दल जाणकारी देऊन सुशिक्षित करणे अत्यावश्यक आहे. हे ज्ञान त्यांना शोषणाचे निष्क्रीय प्राप्तकर्ते होण्यापासून रोखून त्यांना स्वतःचे कायदेशीर देय मिळवण्यासाठी संघर्ष करण्यास सक्षम करेल.

वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर बंधने आणणाऱ्या कुठल्याही कायदेवाहिक प्रक्रियेला अथवा कायद्याला अनुच्छेद १९ आणि २१ या दोन्हींच्या परिक्षेत आणि समिक्षेत खरे उतरावे लागेल.

शीला बारसे विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य

मनु/एस सी/0382/1983

घटनाक्रम

ही याचिका विशिष्टपणे महिला कैद्यांच्या सुरक्षिततेबद्दल आणि छळ व वाईट वागणूकीपासीन बचावाबद्दल असून साधारणतः कैद्यांच्या न्यायिक हक्कांबद्दल आहे. पत्रकार शीला बारसेंनी मुंबईतील पोलीस बंदोबस्तातील काही महिला कैद्यांची भेट/मुलाखत घेतली. यात त्या ११ स्त्रियांशी बोलल्या आणि यापैकी ५ स्त्रियांकडून त्यांना लॉक-अपमधील मारहाण आणि छेडछाडीच्या प्रकरणांबाबत कळाले. परिणामी, त्यांनी मुंबई लॉकअपमध्ये महिला कैद्यांवर कोठडीतील छळाच्या घटनांचे वर्णन करणारे एक पत्र लिहिले जे सर्वोच्च न्यायालयाने रिट याचिका म्हणून स्वीकारले. या आरोपांची तपासणी करण्यासाठी बॉम्बे मध्यवर्ती कारागृहात जाऊन तिथल्या महिला कैद्यांची भेट घेऊन परिस्थितीचा आढावा घ्यायला न्यायालयाने मुंबईमधील कॉलेज ऑफ सोशल वर्कच्या डॉ. ए.आर. देसाईची नेमणूक केली.

या अहवालात पत्रामधील मजकुराची शहानिशा होण्यासमवेत महिला कैद्यांची कठिण जीवनस्थिती आणि त्यांच्या समस्या समोर आल्या. याबरोबरच त्यात एका वकिलाद्वारे दोन विदेशी महिला कैद्यांची फसवणूक झाल्याची एक विशिष्ट घटना देखील उघडकीस पडली.

कायद्याचे प्रश्न

पत्र आणि अहवालातून उघडकीस पडलेल्या या प्रकरणात प्रश्न होता तो संविधानात मांडलेल्या जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्याच्या मूलभूत हक्काचा, खासकरून असा की न्यायिक व्यवस्थेने वाऱ्यावर सोडलेल्या गुन्हेगारांना किंवा चाचणी अंतर्गत कैद्यांना हा मूलभूत हक्क आहे का?

निर्णय

कैद्यांना कायद्यापासून वंचित ठेवल्याने अनुच्छेद १४ मध्ये नमूद केल्यानुसार समानतेचा अधिकार आणि अनुच्छेद २१ मध्ये संरक्षित किंवा नमूद केल्यानुसार जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा अधिकार धोक्यात येईल असे न्यायालयाचे मानणे होते. न्यायालयाने म्हटले की: "आपल्या निर्दोषतेचे समर्थन करण्यासाठी किंवा त्याच्या संविधानिक किंवा कायदेशीर हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी किंवा छळ आणि गैरवर्तन वा दडपशाहीपासून स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी तो कोणाकडे मदतीसाठी जाऊ शकतो हे माहित नसलेल्या, ज्याचा संरक्षकांच्या हातून छळ होत असेल, अशा तुरुंगात असलेल्या कैद्याच्या असहाय स्थितीची कल्पना करा... त्यामुळे तुरुंगातील कैद्यांना कायदेशीर सहाय्य उपलब्ध करून देणे अत्यंत आवश्यक आहे मग त्यांची ट्रायल चालू असो किंवा शिक्षा झालेले कैदी असो."

त्यामुळे न्यायालयाने या तात्काळ प्रकरणात, केवळ याचिकेतील तथ्यांकडे लक्ष दिले नाही तर कैद्यांना, पुरुष आणि स्त्रिया या दोघांनाही, कायदेशीर मदत वाढवण्याचे मोठे कारण देखील लक्षात घेतले आणि संपूर्ण महाराष्ट्र राज्याला लागू होणारी मार्गदर्शक तत्वे जारी केली. न्यायालयाने हे ओळखले की या याचिकेने कारागृहातील कैद्यांना कायदेशीर सहाय्य देण्यासाठी यंत्रणा उभारण्याच्या तातडीच्या गरजेवर प्रकाश टाकला आणि महाराष्ट्र राज्य कायदेशीर सहाय्य मंडळ आणि कारागृह महानिरीक्षकांना खालील मार्गदर्शक सूचना दिल्या:

- **डेटा राखणे:** स्थानिक कायदा सेवा प्राधिकरणकडे (Legal Aid Committee) प्रवेशाची तारीख आणि अंडरट्रायल कैद्यांचे आरोप असलेले गुन्हे, पुरुष आणि महिला कैदी दोन्ही, दोन स्वतंत्र सूचींमध्ये पाठवणे. अटक वॉरंटची आवश्यकता नसलेल्या गुन्द्यांसाठी १५ दिवसांपेक्षा जास्त काळ तुरुंगात असलेल्या कैद्यांची यादी देखील सादर करणे (कलम ४१, CrPC)
- **वकिलांना सुविधा:** संबंधित जिल्ह्याने नामनिर्देशित केलेल्या वकिलांना कायदेशीर सहाय्यासाठी प्रवेश आणि मदतीची गरज व्यक्त केलेल्या कैद्यांशी संवाद साधण्यासाठी सुलभ मार्ग प्रदान करणे. तसेच कैद्यांच्या संदर्भात वकिलाला आवश्यक असलेली सर्व माहिती प्रदान करणे.
- **कैद्यांसाठी कायदेशीर जागरूकता:** कारागृहात कैद्यांसाठी उपलब्ध असलेल्या वकिलांच्या भेटींचे दिवस आणि सुविधांची माहिती देणाऱ्या नोटीस लावणे. नामनिर्देशित वकिलांना भेटू इच्छिणाऱ्या कोणत्याही कैद्याला परवानगी देणे आणि ह्या संवादावर तुरुंगातील अधिकाऱ्याने केवळ नजरेने आणि न ऐकता देखरेख ठेवली पाहिजे.
- **मार्गदर्शक तत्वांचे पालन:** जामिनासाठी अर्ज करण्याचा अधिकार आणि कायदेशीर मदतीचा अधिकार यासह सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाने घालून दिलेल्या कायद्याचे पालन केले जात आहे याची खात्री करण्यासाठी कारागृहांच्या पाक्षिक भेटींचे नियोजन करण्यासाठी वकिलांना नियुक्त करणे.

वरील मार्गदर्शक तत्वे कायद्याचा उद्योग आणि त्याचा खरा उद्देश याच्या संदर्भात न्यायालयाने स्पष्ट केलेल्या खालील तर्काच्या प्रकाशात जारी करण्यात आल्या आहेत:

"वकिलांनी हे लक्षात घेतले पाहिजे की कायदा हा आनंददायी माघार नाही जिथे आपण विधिमंडळाने बनवलेल्या नियमांचे यांत्रिक अर्थ लावत असतो, तर हा एक मोठा खुला मार्ग आहे ज्यातून मानवी अस्तित्वाची बहुतेक वाहतूक जाते."

पोलीस बंदोबस्तात असलेल्या महिला कैद्यांना संरक्षण देण्यासाठी न्यायालय विविध निर्देश दिले:

- महिला कैद्यांसाठी महिला कॉन्स्टेबलद्वारे पहारा देण्यासाठी स्वतंत्र लॉक अप. ही संख्या सध्याच्या तीनवरून पाचपर्यंत वाढवायची आहे.
- महिला कैद्यांची चौकशी फक्त महिला हवालदार/पोलीस अधिकारी यांच्या उपस्थितीतच केली जाईल.
- शहरातील सत्र न्यायाधीश, शक्यतो महिला, कैद्यांच्या तक्रारी ऐकण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी पोलीस लॉक अपला अचानक भेट देण्यासाठी नामनिर्देशित केले जावे आणि पोलीस अधिकाऱ्यांकडून कोणतीही त्रुटी पोलीस आयुक्तांच्या निदर्शनास आणून द्यावी, असे न केल्यास सत्र न्यायाधीश सभागृह विभागाकडे संपर्क साधू शकतात आणि अशी कारवाई देखील अयशस्वी ठरल्यास उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांकडे जाऊ शकतात.

अटक केलेल्या व्यक्तीप्रति आचारसंहितेच्या संदर्भात खालील मार्गदर्शक तत्त्वे देखील जारी केले:

- कुठलीही अटक केल्यावर जवळच्या कायदा सेवा प्राधिकरणाला अटकेची माहिती दिली जाईल आणि अटक केलेल्या व्यक्तीला आवश्यक कायदेशीर सहाय्य देण्यासाठी राज्याने सर्व खर्च उचलून त्वरित पावले उचलली पाहिजेत.
- अटक केल्यावर अटक केलेल्या व्यक्तीकडून कुटुंबातील सदस्य किंवा मित्राचे नाव ताबडतोब मिळणे आवश्यक आहे ज्याला तो अटकेची माहिती देऊ इच्छितो.
- अटक केल्यावर ज्या न्यायदंडाधिकाऱ्यासमोर अटक करण्यात आलेल्या व्यक्तीला हजर केले जाते, त्या न्यायदंडाधिकाऱ्याने कोठडीतील कोणत्याही गैरवर्तनाची चौकशी करावी आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या कलम ५४ अन्वये अटक करण्यात आलेल्या व्यक्तीला त्यांच्या अधिकाराची माहिती द्यावी. फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ मधील कलम ५४ मध्ये अटक केलेल्या व्यक्तीची त्यांच्या विनंतीवरून तपासणी करण्याची तरतूद आहे.

ओल्गा टेलीस आणि इतर विरुद्ध बॉम्बे म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन मनु/एस सी/0039/1985

घटनाक्रम

एक पत्रकार ओल्गा टेलीस आणि दोन फुटपाथ रहिवाशांनी रिट याचिका दाखल केली होती ज्यांची आस्थापना बॉम्बे म्युनिसिपल ऍक्ट १८८८ ची दखल घेत महाराष्ट्र सरकारने पारित केलेल्या झोपडपट्टी आणि फुटपाथ रहिवाशांना निष्कासन आणि निर्वासित करण्याच्या आदेशानंतर उद्ध्वस्त करण्यात आली होती. याचिकाकर्त्यांचा दुसरा गट ज्यांच्या याचिकेवर या याचिकेसोबत सुनावणी झाली ती दोन वेगवेगळ्या झोपडपट्ट्यांमधील होती आणि त्यांनी आरोप केला की त्यांनी राज्य सरकारच्या अधिकाऱ्याला बेदखल करण्याच्या वरील निर्देशांचे पालन करण्यापासून रोखणारा मनाई आदेश प्राप्त करूनही त्यांना त्यांच्या वसाहतीच्या ठिकाणाहून हद्दपार करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

कायद्याचे प्रश्न

- अनुच्छेद ३२ च्या कक्षेत मूलभूत अधिकारांच्या अंमलबजावणीच्या विरोधात प्रतिबंधक कबुली मिळू शकते का?
- बळजबरीने बेदखल करणे आणि त्यांच्या वसाहती उखडून टाकणे हे झोपडपट्टीतील रहिवाशांना त्यांच्या उपजीविकेपासून वंचित ठेवते आणि परिणामी संविधानाच्या अनुच्छेद २१ द्वारे हमी दिलेल्या त्यांच्या जगण्याच्या अधिकारापासून वंचित ठेवते आणि अनुच्छेद १९(१)(ई) (ई) आणि अनुच्छेद १९ मध्ये दिलेल्या त्यांच्या व्यवसायाच्या अधिकाराचे आणि स्थायिक होण्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन करते का?

- मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाच्या कलम ३१२ आणि ३१३ सह अनुच्छेद ३१४ मध्ये नमूद केलेला कायदा जो महानगरपालिका आयुक्तांना कोणत्याही रस्त्यावर उभारलेली कोणतीही वस्तू किंवा रचना सूचना न देता हटविण्याचा अधिकार देतो तो वाजवी आणि न्याय्य आहे का?

निर्णय

न्यायालयाने असे म्हटले आहे की अनुच्छेद ३२, ज्यामुळे एखाद्याला मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन झाल्यास थेट सर्वोच्च न्यायालयात जाण्याचा अधिकार दिला जातो, अंतर्गत याचिका कायम ठेवण्यायोग्य आहेत, आणि संविधानाच्या विरोधात कोणतेही आदेश जारी केले जाऊ शकत नाही. न्यायालयाने असे मानले:

"कोणतीही व्यक्ती संविधानाने दिलेल्या स्वातंत्र्याची देवाणघेवाण करू शकत नाही. कायद्याच्या चुकीच्या अंतर्गत किंवा अन्यथा, त्याच्याकडे कोणताही विशिष्ट मूलभूत अधिकार नाही किंवा त्याची अंमलबजावणी करणार नाही, अशा कार्यवाहीमध्ये त्याने दिलेली सवलत, त्या किंवा त्यानंतरच्या कोणत्याही कार्यवाहीमध्ये त्याच्याविरुद्ध अटकाव निर्माण करू शकत नाही. जर अशी सवलत लागू केली गेली तर संविधानाचा उद्देश नष्ट होईल

न्यायालयाने भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २१ शी संबंधित पुढील प्रश्न संबोधित केला ज्यामध्ये असे लिहिले आहे: "कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या जीवनापासून किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवता येणार नाही." जगण्याचा अधिकार म्हणजे उपजीविकेचा अधिकार आहे की नाही या वादावर सर्वोच्च न्यायालयाने निर्विवादपणे सांगितले की उपजीविकेचे साधन सुनिश्चित केल्याशिवाय जीवनाचा अधिकार निरर्थक ठरेल. न्यायालयाने असे मानले:

"कोणतीही व्यक्ती जगण्याच्या साधनांशिवाय, म्हणजे उपजीविकेच्या साधनांशिवाय जगू शकत नाही. जर उपजीविकेचा हक्क हा जीवनाच्या घटनात्मक अधिकाराचा भाग मानला गेला नाही, तर एखाद्या व्यक्तीचा जगण्याचा हक्क हिरावून घेण्याचा सर्वात सोपा मार्ग म्हणजे त्याला त्याच्या उपजीविकेच्या साधनांपासून वंचित ठेवण्याचा मार्ग रद्दबातल ठरेल. अशा वंचिततेमुळे केवळ जीवनाचे समाधान कमीच नाही तर नष्ट होईल. आणि तरीही, जर उपजीविकेचा अधिकार हा जीवनाच्या हक्काचा भाग म्हणून गणला जात नसेल तर कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेनुसार अशी वंचितता असणे आवश्यक नाही."

फुटपाथ आणि झोपडपट्टीतील रहिवाशांची दुर्दशा आणि त्यांना निराधार जीवन जगण्यास भाग पाडणाऱ्या आर्थिक मजबुरी यांचा विचार करून सर्वोच्च न्यायालयाने पुढे असे सांगितले की, अनुच्छेद १९(१)(ई) आणि १९(ई) नुसार व्यवसायाचा अधिकार तसेच स्थायिक होण्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन मुंबई महानगरपालिका अधिनियम १८८ मधून झाले असून, त्यांचे स्वरूप कसेही असो, त्यांचा व्यवसाय आणि सेटलमेंट भंग होईल. न्यायालयाने असे मानले:

"नागरिकांना उपजीविकेचे पुरेसे साधन आणि काम करण्याचा अधिकार मिळवून देण्याचे राज्यावर बंधन असेल तर जगण्याच्या अधिकाराच्या सामग्रीमधून उपजीविकेचा अधिकार वगळणे हे निव्वळ पांडित्याचे स्तोम असेल."

अनुच्छेद २१ च्या दुसऱ्या भागात "कायद्याद्वारे स्थापित केलेल्या कार्यपद्धती" संदर्भात, न्यायालयाने असे नमूद केले की अनुच्छेद ३१४ खरे तर वैध कायदा आहे आणि कोणत्याही प्रकारे अवाजवी नाही कारण दिलेली तरतूद सक्षम स्वरूपाची होती आणि सक्तीची नाही ज्यामध्ये अधिकाऱ्याला सूचना न देता, रस्त्यावर उभारलेली कोणतीही वस्तू गरज पडल्यास पाडण्याचा अधिकार बहाल केला आहे.

न्यायालयाने, तथापि, असेही निर्दिष्ट केले की अशा "गरजेचा" काळजीपूर्वक न्याय केला पाहिजे आणि दुसरा पर्याय उपलब्ध नसतानाच वापरला पाहिजे. सध्याच्या प्रकरणात, न्यायालयाने म्हटले आहे की, 'सुनावणीचा अधिकार' फुटपाथवर राहणाऱ्यांना देखील लागू होतो, म्हणजेच, त्यांना बेदखल करण्यापूर्वी नोटीस बजावली गेली असावी. या कारणास्तव न्यायालयाने फुटपाथ रहिवाशांना एक महिन्याच्या नोटीस आणि पर्यायी पट्ट्यांच्या ऑफरसह निष्कासनाचा आदेश दिला.

मुहम्मद अहमद खान विरुद्ध शाह बानो बेगम आणि इतर मनु/एस सी/0194/1985

घटनाक्रम

या प्रकरणातील अपीलकर्त्याने १९३२ मध्ये प्रतिवादीशी विवाह केला होता. १९७५ मध्ये, अपीलकर्त्या पतीने प्रतिवादी पत्नीला विवाह घरातून हाकलून दिले आणि १९७८ मध्ये प्रतिवादीने फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १२५ अंतर्गत भरणपोषणासाठी याचिका दाखल केली. त्याच वर्षी, अपीलकर्त्याने प्रतिवादीला अपरिवर्तनीय तलाकद्वारे घटस्फोट दिला आणि असा बचाव केला की ती आता त्याची पत्नी नाही आणि मुस्लिम वैयक्तिक कायदानुसार आवश्यक असलेल्या इद्दतच्या काळात त्याने आधीच हुंडा भरला असल्याने, तिला सांभाळण्याचे त्याचे कोणतेही बंधन नाही.

१९७९ मध्ये मॅजिस्ट्रेटच्या आदेशाने अपीलकर्त्याला देखभालीसाठी नाममात्र रु. २५ दरमहा देण्याचे निर्देश दिले. मध्य प्रदेशातील उच्च न्यायालयाने ही रक्कम वाढवून रु. १७९.२० प्रति महिना केली. अपीलकर्त्या पतीने विशेष रिट याचिकेद्वारे सर्वोच्च न्यायालयात अपील केले.

तलाक
तलाक
तलाक

तलाक
तलाक
तलाक

कायद्याचे प्रश्न

सीआरपीसीच्या कलम १२५ मधील तरतुदी पक्षकारांना नियंत्रित करणाऱ्या वैयक्तिक कायद्याच्या तरतुदींपेक्षा वरचढ ठरू शकतात का, असा प्रश्न न्यायालयासमोर आला होता. आणि अनुच्छेद ४४ मधील एकसमान नागरी संहिता ज्यात वैयक्तिक कायद्यांच्या जागी प्रत्येक नागरिकाला नियंत्रित करणाऱ्या कायद्यांचा समावेश आहे, त्याच्या दिशेने एक पाऊल उचलण्यात न्यायालये काय भूमिका निभावतात .

निर्णय

न्यायालयाने असे मानले की CrPC चे कलम १२५ हे "खरोखरच धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाचे" आहे आणि या तरतुदीचा उद्देश असा आहे की ज्यांच्याकडे स्वतःची देखभाल करण्याचे साधन नाही त्यांच्यासाठी एक जलद आणि सारांश उपाय उपलब्ध व्हावा. न्यायालयाने पुढे म्हटले की जर पुरेसे साधन असलेल्या व्यक्तीने कोणत्याही अवलंबितांना देखभाल देण्याकडे दुर्लक्ष केले तर CrPC चे कलम १२५ लागू होईल. पक्षांचे वैयक्तिक कायदे काहीही असले तरी या तरतुदीतील अधिकार कायम राहतील. न्यायालयाने असेही नमूद केले की पतीने भरणपोषण देण्याची जबाबदारी इद्दतच्या कालावधीपुरती मर्यादित नाही तर इद्दतचा कालावधी संपला तरीही जोपर्यंत पत्नी स्वतः ला सांभाळू शकत नाही किंवा तिने पुनर्विवाह केला नाही तोपर्यंत लागू असणार.

समान नागरी संहितेच्या महत्त्वावर न्यायालयाने म्हटले आहे की:

"एक समान नागरी संहिता परस्परविरोधी विचारसरणी असलेल्या कायद्यांवरील असमान निष्ठा काढून टाकून राष्ट्रीय एकात्मतेच्या कारणास मदत करेल. या मुद्द्यावर अकारण सवलती देऊन कोणताही समुदाय मांजराची घंटा वाजवण्याची शक्यता नाही. देशातील नागरिकांसाठी समान नागरी संहिता सुरक्षित करण्याचे कर्तव्य हे राज्याचे आहे आणि राज्याकडे असे करण्याची विधायक क्षमता आहे. विविध धर्माच्या व्यक्तींना एका व्यासपीठावर आणण्यात येणाऱ्या अडचणी आम्हाला समजतात, पण संविधानाला काही अर्थ द्यायचा असेल तर सुरुवात करावी लागेल. अपरिहार्यपणे, सुधारकाची भूमिका न्यायालयांना गृहीत धरावी लागेल कारण, अन्याय इतका स्पष्ट असताना तो सहन करणे संवेदनशील मनाच्या सहनशक्तीच्या पलीकडे आहे. परंतु वैयक्तिक कायद्यांमधील अंतर कमी करण्यासाठी न्यायालयांचे तुटक प्रयत्न समान नागरी संहितेची जागा घेऊ शकत नाहीत. प्रत्येक प्रकरणातील न्यायापेक्षा सर्वांना न्याय हा न्याय देण्याचा अधिक समाधानकारक मार्ग आहे."

ग्रामीण खटला आणि हक्क केंद्र विरुद्ध

उत्तर प्रदेश राज्य

मनु/एस सी/0043/1985 और मनु/एस सी/0111/1986

घटनाक्रम

न्यायालयाने सध्याच्या प्रकरणात याचिकाकर्त्याकडून प्राप्त झालेल्या पत्राला रिट याचिका म्हणून हाताळले. पत्रात याचिकाकर्त्याने आरोप केला आहे की मसुरी टेकड्यांमध्ये आणि आजूबाजूच्या चुनखडीच्या खाणींचे उत्खनन परिसराच्या पर्यावरणावर विपरित परिणाम करत आहे आणि पर्यावरणास त्रास देत आहे आणि बारमाही पाण्याचे झरे प्रभावित करत आहेत.

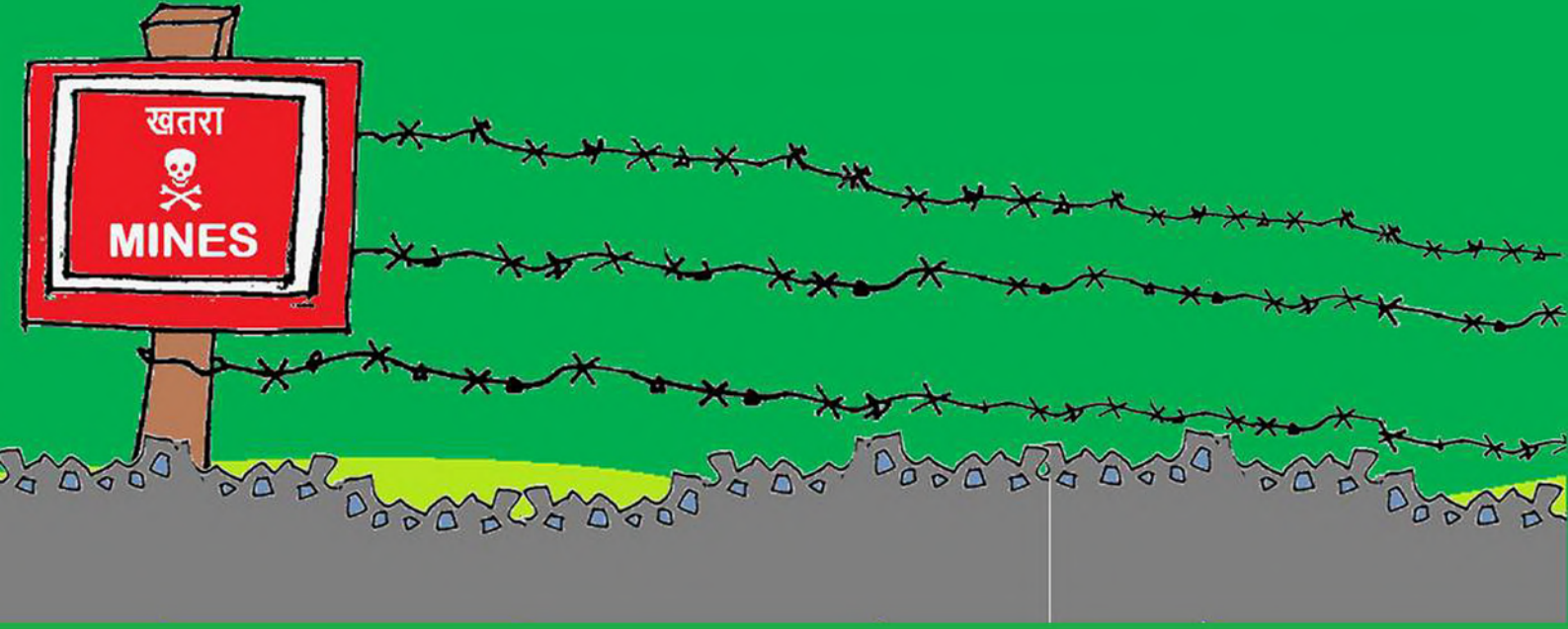
कायद्याचे प्रश्न

न्यायालयाने या प्रकरणात संवर्धन आणि विकास या दुहेरी उद्दिष्टांमध्ये संतुलन साधण्याचा प्रयत्न केला..

निर्णय

न्यायालयाने असे नमूद करून या प्रकरणाचे महत्व मान्य केले की:
"हे विकास आणि संवर्धन यांच्यातील संघर्षावर लक्ष केंद्रित करते आणि देशाच्या व्यापक हितासाठी दोघांमध्ये संतुलन साधण्याचा गरजेवर जोर देते."

खाण कायदा, १९५२ (Mines Act, 1952) मध्ये घालून दिलेली सुरक्षा मानके आणि खाण नियम पाळले जात आहेत की नाही आणि भूस्खलनाचा धोका आहे किंवा व्यक्ती, गुरेढोरे किंवा शेतजमिनींना कोणताही धोका आहे की नाही हे ठरवण्यासाठी न्यायालयाने भार्गव समिती नेमली. समितीने आपल्या अहवालात चुनखडी खाणींची तीन श्रेणींमध्ये विभागणी केली आहे: श्रेणी (अ), (ब) आणि (क), जिथे (अ) श्रेणीच्या खाणींचा कमीत कमी आणि (क) श्रेणीतील खाणींचा सर्वाधिक प्रतिकूल परिणाम होतो.

अहवालांचे तुलनात्मक विश्लेषण केल्यानंतर न्यायालयाने पुढील निर्देश दिले:

- भार्गव समितीच्या अहवालात श्रेणी (क) मध्ये वर्गीकृत चुनखडी खाणी बंद करण्यात याव्यात. खाणकाम चालू ठेवण्याची परवानगी देणाऱ्या कोणत्याही न्यायालयाकडून मिळालेला कोणताही स्थगिती आदेश रद्द केला जाईल. शिवाय, या चुनखडी खाणींच्या संदर्भात कायमस्वरूपी भाडेपट्टे देखील उत्तर प्रदेश राज्याविरुद्ध कोणत्याही दायित्वाशिवाय संपुष्टात येतील.
- भार्गव समितीच्या अहवालातील चुनखडी खाणी वर्गीकृत श्रेणी (अ) आणि/किंवा कार्यगट अहवालातील श्रेणी I संबंधित आहेत, दोन वर्गांमध्ये विभागले जाणे आवश्यक आहे, एक वर्ग मसूरीच्या शहराच्या हद्दीतील खाणी आणि दुसरा वर्ग शहराच्या हद्दीबाहेर असलेल्या खाणी. मसूरी शहराच्या हद्दीबाहेर पडणाऱ्या चुनखडीच्या खाणींना अर्थातच खाण कायदा, १९५२, मेटॅलिफेरस माइन्स रेग्युलेशन, १९६१ आणि इतर संबंधित कायदे, आणि नियम यांच्या आवश्यकतांचे पालन करून चालवण्याची परवानगी दिली जावी.

- चुनखडी खाणी भाडेतत्वावर देणाऱ्यांना मिळणाऱ्या आर्थिक फायद्यांपेक्षा लोकांच्या कल्याणाला प्राधान्य देऊन, न्यायालयाने असे ठरवले:
- "यामुळे खाण कामगारांना निःसंशयपणे त्रास होईल, ही एक किंमत आहे जी पर्यावरणीय समतोल कमीत कमी व्यत्यय आणून निरोगी वातावरणात जगण्याच्या लोकांच्या अधिकाराचे रक्षण आणि संरक्षण आणि त्यांच्या गुरेढोरे, घरे आणि शेतजमिनीला आणि हवा, पाणी आणि पर्यावरणाला धोका होऊ नये म्हणून द्यावी लागेल."

तथापि, न्यायालयाने चुनखडी खाणींच्या भाडेतत्वावर काही प्रमाणात संवेदनशीलता दाखवली आणि त्यांच्या आदेशामुळे बंद खदानींमध्ये काम करणारे कामगार बेकार होतील याची जाणीव ठेवली. या संदर्भात, न्यायालयाने भारत सरकार आणि यूपी राज्याला निर्देश दिले की जेव्हाही राज्यातील इतर कोणतेही भाग चुनखडी अनुदानासाठी खुले केले जाईल, तेव्हा या आदेशामुळे विस्थापित झालेल्या भाडेकरूंना भाडेपट्टी अनुदान देण्यामध्ये प्राधान्य दिले जाईल.

खाणकाम सुरु नसलेल्या भागात वनीकरण आणि मृदा संवर्धन कार्यक्रम प्रस्तावित करण्यासोबतच, न्यायालयाने नागरिकांना अनुच्छेद ५१अ अंतर्गत पर्यावरणाच्या रक्षणाबाबतच्या त्यांच्या मूलभूत कर्तव्याची आठवण करून दिली. न्यायालयाने म्हटले की: "पर्यावरणाचे रक्षण करणे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखणे हे केवळ सरकारच नाही तर प्रत्येक नागरिकानेही केले पाहिजे. हे एक सामाजिक बंधन आहे आणि प्रत्येक भारतीय नागरिकाला याची आठवण करून दिली जाते की ते संविधानाच्या अनुच्छेद 51अ मध्ये नमूद केलेले त्याचे मूलभूत कर्तव्य आहे."

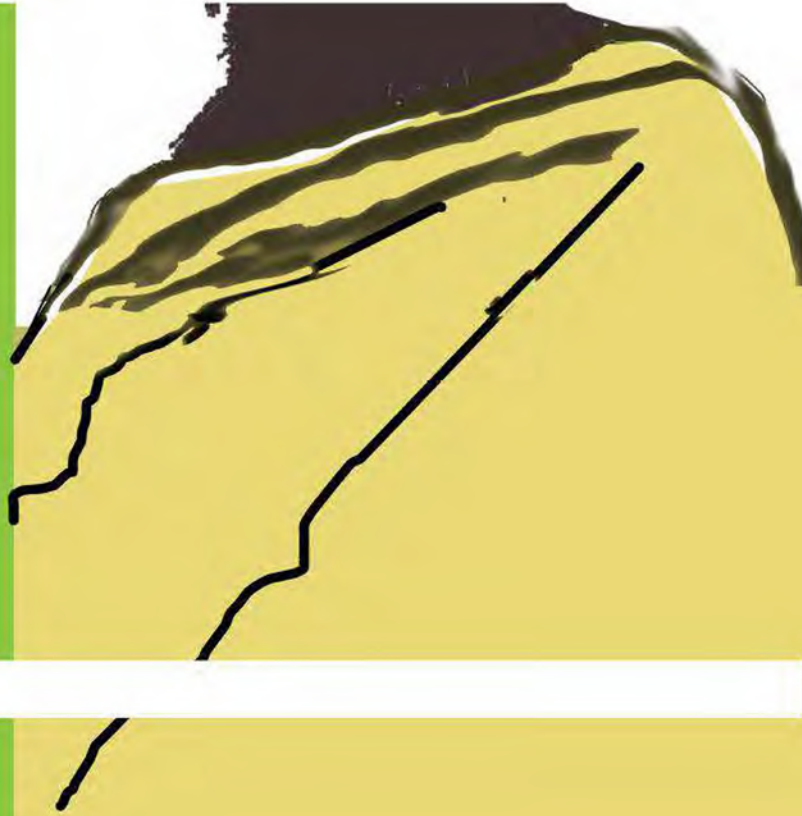
मेरी रॉय विरुद्ध केरळ राज्य

मनु/एस सी/0716/1986

घटनाक्रम

त्रवणकोरच्या सीरियन ख्रिश्चन समुदायातील भारतीय महिलांना भारतीय उत्तराधिकार कायदा, १९२५ च्या कक्षेत आणून समान वारसा हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न तिच्या स्वतःच्या अनुभवाने चिडलेल्या याचिकाकर्त्याने केला.

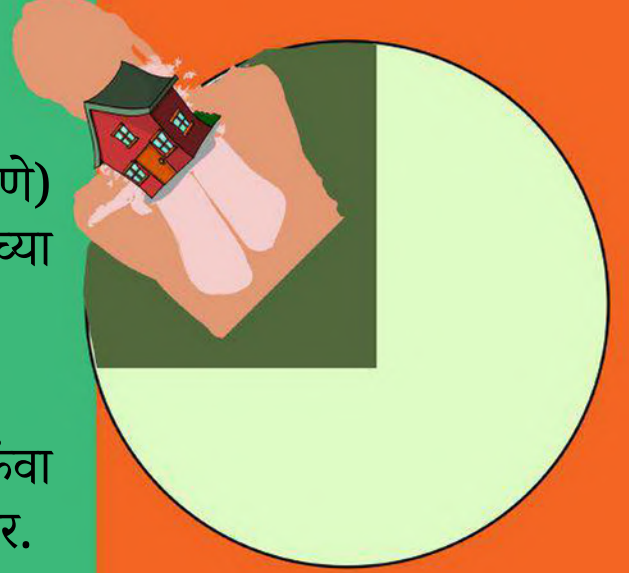

संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत दाखल केलेल्या याचिकेत असे नमूद केले की त्रवणकोर खिश्न उत्तराधिकार कायदा, १०९२ च्या कलम २४, २८ आणि २९ मधील खालील तरतुदी अनुच्छेद १४ द्वारे दिलेल्या महिलांशी भेदभाव करतात आणि त्यांच्या समानतेच्या अधिकाराचे उल्लंघन करतात:

अकृतइच्छापत्र (मृत्यूच्या क्षणी मृत्यूपत्र नसणे) (intestate) मालमत्तेवर मुलीला मुलाच्या समान वाटा मिळण्याचा अधिकार नाही.

तिला मुलाच्या हिश्याच्या एक चतुर्थांश किंवा रुपये 5000 यापैकी जे कमी असेल ते मिळणार.

जर मुलीला वतनदाराने, किंवा त्याची पत्नी, पती किंवा त्यांच्या वारसांनी "स्त्रीधन" देण्याचे वचन दिले असेल किंवा तिला स्त्रीधन दिले असेल तर तिला काहीही मिळणार नाही.

कायद्याचे प्रश्न

त्रवणकोर खिश्न उत्तराधिकार कायदा, १०९२ मधील तरतुदी संविधानाचा अतिरेक करतात का?

पार्ट-बी स्टेट्स (कायदे) कायदा, १९५१ लागू केल्यामुळे, अकृतइच्छापत्र उत्तराधिकार भारतीय उत्तराधिकार कायदा १९२५ किंवा त्रावणकोर खिश्न उत्तराधिकार कायदा, १०९२ द्वारे नियंत्रित केला जाईल का?

निर्णय

त्रवणकोर ख्रिश्चन उत्तराधिकार कायदा, १०९२ या कायद्याच्या इतिहासाचा मागोवा घेत, न्यायालयाने असे निरीक्षण केले की १९४९ पूर्वी, त्रवणकोर ख्रिश्चन उत्तराधिकार कायदा, १०९२, त्रवणकोर संस्थानातील भारतीय ख्रिश्चन समुदायाच्या सदस्यांच्या मालमत्तेवर वारसाहक्क नियंत्रित करत होता. तथापि, १९४९ नंतर, त्रवणकोर राज्याचे कोचीन राज्यामध्ये विलीनीकरण करून आणि त्रवणकोर-कोचीनचे भाग राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर, संसदेने भाग-बी राज्ये (कायदे) कायदा लागू केला. भाग-बी राज्ये (कायदे) कायद्याने सर्व भाग ब राज्यांना भारतीय उत्तराधिकार कायदा, १९२५ लागू करण्याची मागणी केली आहे.

भाग-बी राज्ये (कायदे) कायद्याने त्रवणकोर कायद्याचे कार्य वगळले आहे आणि त्याद्वारे कायद्याच्या घटनात्मकतेच्या पहिल्या प्रश्नाचे परीक्षण करण्याची आवश्यकता नाहीशी केली आहे असे धरून न्यायालयाने खटल्याचा निकाल दिला.

न्यायालयाने स्थापित केले की केरळ राज्यातील त्रवणकोर भागातील ख्रिश्चनांना १ एप्रिल १९५१ पासून लागू होणारा कायदा हा भारतीय उत्तराधिकार कायदा, १९२५ आहे. त्यानंतर, केरळ उच्च न्यायालयाने कोचीन ख्रिश्चन उत्तराधिकार कायदा, १९२१ देखील भाग B१९ राज्ये कायदा, १९२१ द्वारे रद्द केला.

सर्वोच्च न्यायालयाने सीरियन ख्रिश्चन महिलांना त्यांच्या वडिलांच्या मालमत्तेत समान वाटा दिला. यामुळे त्यांना उर्वरित भारतातील ख्रिश्चन समुदायाच्या सदस्यांसारखे समान अधिकार मिळाले जे भारतीय उत्तराधिकार कायदा, १९२५ द्वारे शासित होते

या निकालाद्वारे संपूर्ण भारतातील ख्रिश्चनांना भारतीय उत्तराधिकार कायदा, १९२५ द्वारे शासित केले गेले ज्याने अकृतइच्छापत्रची मालमत्ता पुरुष आणि महिला मुलांमध्ये समान रीतीने वाटली जाण्याची तरतूद केली.

इंद्रा साहनी आणि इतर विरुद्ध भारत संघ मनु/एस सी/01 04/1993

घटनाक्रम

स्वातंत्र्यानंतर, भारत सरकारने संस्थात्मक होकारार्थी कृती करण्यासाठी आणि प्रथम आणि द्वितीय मागासवर्ग आयोगाच्या रूपात भारतीय राज्यघटनेमध्ये समाविष्ट केलेल्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि केंद्र सरकार आणि कार्यालयांमध्ये नोकऱ्यांमध्ये २७% आरक्षणाबाबत मंडल आयोगाच्या शिफारशी अंमलात आणण्यासाठी अनेक पावले उचलली.

कायद्याचे प्रश्न

मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू केल्याच्या प्रतिक्रिया व्यापक विद्यार्थी उठाव आणि दंगली यांच्या स्वरूपात झपाट्याने उमटल्या.

या घटनांच्या पार्श्वभूमीवर सर्वोच्च न्यायालयाने अंमलबजावणीला आव्हान देणाऱ्या सर्व याचिका स्वतःकडे वर्ग केल्या.

संविधानाच्या अनुच्छेद १६(१) आणि १६(४) मधील व्याप्ती आणि आंतरसंबंध.

"नागरिकांचा मागासवर्ग" या शब्दाच्या अर्थाबाबत स्पष्टता.

ओळख निकष.

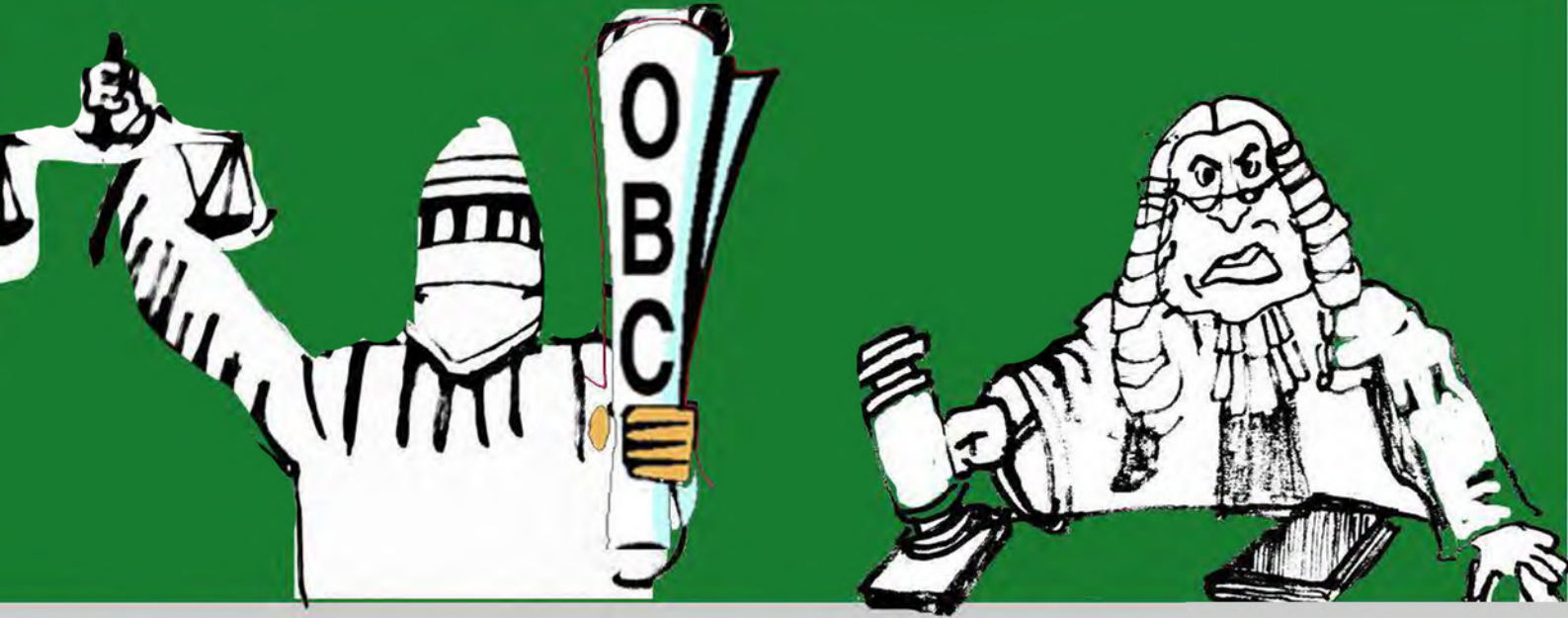
उपलब्ध आरक्षणाचे स्वरूप आणि व्याप्ती.

निर्णय

अनुच्छेद १६(४) हे अनुच्छेद १६(१) ला अपवाद नाही असे खंडपीठाचे मत होते. बहुसंख्य न्यायाधीशांचे असे मत होते की अनुच्छेद १६(४) केवळ आरक्षणाच्या संपूर्ण संकल्पनेसाठी आरक्षणासाठी संपूर्ण आहे. न्यायालयासमोरील पुढील कार्य "नागरिकांचा मागासवर्ग" या शब्दाशी संबंधित होते.

न्यायालयाने म्हटले की, भरतीच्या सुरुवातीच्या टप्प्यावर, नागरिकांच्या मागासवर्गीयांच्या बाजूने आरक्षण दिले जाऊ शकते परंतु एकदा ते सेवेत दाखल झाल्यानंतर, प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेने या सदस्यांनीही इतरांशी स्पर्धा करावी आणि इतरांप्रमाणे पदोन्नती मिळवावी अशी मागणी केली जाते; त्यानंतर कोणताही फरक करता येणार नाही. संपूर्ण कारकीर्दीत क्रॅचेस देता येत नाहीत. हे प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेच्या किंवा राष्ट्राच्या हिताच्या हिताचे नाही.

यानंतर न्यायालयाने "नागरिकांचा मागासवर्गीय" ओळख निकषांशी स्वतःला जोडले. नियमित निकषांमुळे मागासवर्गीयांमध्ये जे लोक आर्थिकदृष्ट्या प्रगत आहेत आणि आरक्षण धोरणांचा अवाजवी फायदा घेत आहेत असा आरोप करणाऱ्या सर्व याचिकाकर्त्यांना मान्य करून, न्यायालयाने "मीन्स टेस्ट" लागू केली आणि क्रीमी लेयर सिद्धांत विकसित केला. ते आयोजित केले:

"हे सर्व लक्षात घेऊन/विचारात घेऊन, आम्ही भारत सरकारला उत्पन्नाच्या आधारावर, होल्डिंगच्या प्रमाणात किंवा अन्यथा 'क्रीमी लेयर' च्या आधारावर वगळण्याचा आधार निर्दिष्ट करण्याचे निर्देश देतो. हे शक्य तितक्या लवकर केले पाहिजे, परंतु चार महिन्यांपेक्षा जास्त नाही. अशा तपशिलावर अनुच्छेद 16(4) च्या उद्देशाने अपवर्जन नियमाच्या जाळ्यात येणाऱ्या व्यक्ती इतर मागासवर्गीय ('नागरिकांचा मागासवर्ग' या अभिव्यक्तीद्वारे अंतर्भूत) सदस्य नसतील."

न्यायालयाने आयोजित केलेल्या आरक्षणाचे स्वरूप आणि व्याप्ती बाबत

OBC मध्ये उप-वर्गीकरण: "जर अनुसूचित जमाती, अनुसूचित जाती आणि इतर मागास वर्ग एकत्र केले गेले तर, O.B.Cs अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना उच्च आणि कोरड्या सोडून सर्व रिक्त जागा काढून घेतील. त्याच तर्काने अधिक मागास आणि मागास यांमधील वर्गीकरण देखील हमी दिले आहे. आम्ही असे म्हणू शकतो की आम्ही असे म्हणू शकतो की आम्ही असे म्हणू शकतो की आम्ही असे करू नये. ते करण्याचा निर्णय घेतो, कायद्याने ते अनुज्ञेय नाही."

एकवेळचे आरक्षण: आरक्षण हे पदोन्नतीपर्यंत न वाढवता सुरुवातीचे प्रकरण असावे असे धरून न्यायालयाने म्हटले की, आरक्षण हे गुणविरोधी नाही. "हे निर्विवाद आहे की निसर्गाने मागासवर्गीयांच्या सदस्यांना जेवढी गुणवत्ता दिली आहे तितकीच गुणवत्तेने इतर वर्गातील सदस्यांना दिली आहे आणि ते सिद्ध करण्याची संधी आवश्यक आहे. त्यामुळे आरक्षण प्रतिमेरिडियन असे म्हणता येणार नाही."

50% नियम: आरक्षणे वाटप केलेल्या 50% पेक्षा जास्त नसावी, परंतु, असाधारण परिस्थितीत या नियमात काही शिथिलता अत्यंत सावधगिरीने दिली जाऊ शकते.

उन्नीकृष्णन विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य मनु/एस सी/0333/1993

वस्तुस्थिती

या प्रकरणात काही खाजगी व्यावसायिक शैक्षणिक सुविधांद्वारे अशा संस्थांकडून आकारल्या जाणाऱ्या कॅपिटेशन फीचे (संस्थेच्या माहिती पुस्तिका मध्ये समाविष्ट नसलेल्या शैक्षणिक संस्थांद्वारे सहसा संस्थेत प्रवेशाच्या बदल्यात पेमेंट गोळा करणे,) नियमन करणाऱ्या राज्य कायद्यांच्या घटनात्मकतेला आव्हान होते.

कायद्याचे प्रश्न

- संविधानाच्या अनुच्छेद २१ द्वारे हमी दिलेल्या जीवनाच्या अधिकारात शिक्षणाचा अधिकार समाविष्ट आहे की नाही?
- संविधानाच्या अनुच्छेद २१ मधून आलेल्या व्यावसायिक पदवीसाठी शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार आहे का?

आयोजित (निष्कर्ष)

सर्वोच्च न्यायालयाने असे सांगितले की मूलभूत शिक्षणाचा अधिकार हा जीवनाच्या मूलभूत अधिकाराद्वारे (अनुच्छेद २१), जेव्हा शिक्षणाच्या निर्देशात्मक तत्वाशी (अनुच्छेद ४१) संयोगाने वाचले जाते, तेव्हा निहित आहे.

न्यायालयाने असे नमूद केले की अनुच्छेद ४५ (जे सांगते की संविधानाचा प्रारंभ झाल्यापासून १० वर्षांच्या आत, १४ वर्षाखालील सर्व मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करायचा आहे) सोबत राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्वांच्या संदर्भात अधिकाराचे मापदंड समजून घेतले पाहिजेत.

न्यायालयाने निर्णय दिला की अनुच्छेद २१ मधून येणाऱ्या व्यावसायिक पदवीसाठी शिक्षणाचा कोणताही मूलभूत अधिकार नाही. तथापि, संविधान लागू झाल्यापासून ४४ वर्षे उलटून गेल्याने १४ वर्षा खालील मुलांच्या शिक्षणाच्या गैर-न्यायिक अधिकाराचे प्रभावीपणे रूपांतर झाले आहे, जो की कायदानुसार अंमलबजावणी करण्यायोग्य होता. न्यायालय म्हणाले,

“मोफत शिक्षणाचा अधिकार फक्त मुलांना १४ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत उपलब्ध आहे. त्यानंतर, शिक्षण देण्याचे राज्याचे दायित्व त्याच्या आर्थिक क्षमता आणि विकासाच्या मर्यादांच्या अधीन आहे.

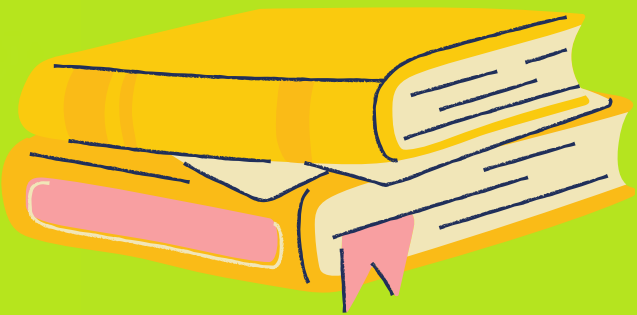

याशिवाय, न्यायालयाने म्हटले की, एखाद्या अधिकाराला मूलभूत अधिकार मानण्यासाठी, ते संविधानाच्या भाग III मध्ये स्पष्टपणे नमूद केले जाणे आवश्यक नाही: “भाग III आणि भाग IV च्या तरतुदी एकमेकांना पूरक आहेत.” न्यायालयाने नाकारले की भाग III (मूलभूत अधिकार) च्या तरतुदींमध्ये प्रतिबिंबित केलेले अधिकार हे भाग IV (निर्देशक तत्त्वे) च्या तरतुदींमध्ये प्रतिबिंबित नैतिक दावे आणि आकांक्षांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत.

महत्व

राज्याने या घोषणेला नऊ वर्षांनंतर संविधानातील ८६ घटनादुरुस्ती, अनुच्छेद २१-अ, जे सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार प्रदान करते, चा चाउत्तर दिले.

एस.आर. बोम्मई विरुद्ध भारत संघ मनु/एस सी/0444/1994

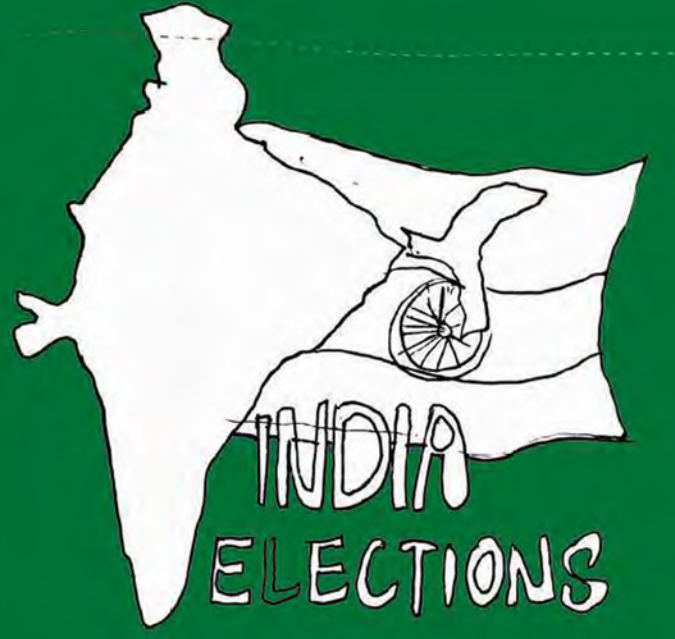
तथ्य

१९८५: श्री. एस.आर. बोम्मई यांच्या नेतृत्वाखालील जनता दल कर्नाटक राज्यात सत्तेवर आले
१९८९: सत्ताधारी पक्षातून अनेकांनी पक्षांतर केले
२० एप्रिल: पक्षांतर करणाऱ्या ७ जणांनी राज्यपालांना पत्र लिहून श्री बोम्मई यांना पाठिंबा जाहीर केला. अनुच्छेद ३५६ लागू करण्यात आले आणि बोम्मई सरकार बरखास्त करण्यात आले.

१९९२: रामजन्मभूमी-बाबरी मशीद विध्वंसानंतर, राष्ट्रपतींनी संविधानाचे अनुच्छेद ३५६ लागू केले आणि सरकारे खारीज केली आणि राजस्थान, मध्य प्रदेश आणि हिमाचल प्रदेश राज्यांच्या विधानसभा बरखास्त केल्या.

जारी केलेल्या घोषणेच्या वैधतेला आव्हान देणाऱ्या याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने त्यांची एकत्रित सुनावणी केली.

Governments dissolved

कायद्याचे प्रश्न

- अनुच्छेद ३५६ अंतर्गत राष्ट्रपतींच्या घोषणेला न्यायालयात आव्हान दिले जाऊ शकते का?
- राष्ट्रपतींना संविधानाच्या अनुच्छेद ३५६ (१) नुसार घोषणा जारी करण्याचे अखंड अधिकार आहेत का?
- राष्ट्रपतींच्या घोषणेने बरखास्त केलेली विधिमंडळ ती ती घोषणा बाजूला ठेवल्यास पुनरुज्जीवित करता येईल का?

- अनुच्छेद ३५६ (१) अन्वये जारी केलेल्या घोषणेच्या वैधतेला अनुच्छेद ३५६ च्या पोट अनुच्छेद (३) अंतर्गत संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी मान्यता दिल्यानंतरही त्याला आव्हान दिले जाऊ शकते का?
- नव्याने निवडणुका घेण्यास न्यायालय तात्पुरती स्थगिती देऊ शकते का?

आयोजित (निष्कर्ष)

न्यायालयाने असे म्हटले आहे की सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालय ही घोषणा चुकीची किंवा पूर्णपणे असंबद्ध किंवा बाह्य कारणांवर आधारित असल्याचे आढळल्यास ते रद्द करू शकते.

न्यायालयाने असे मानले की राष्ट्रपतीची शक्ती ही एक सशर्त शक्ती आहे आणि पूर्ण शक्ती नाही आणि संबंधित सामग्रीचे अस्तित्व ही समाधानाच्या निर्मितीसाठी एक पूर्व अट आहे.

सरकारी आयोगाच्या अहवालाच्या आधारे, अनुच्छेद ३५६ चा अर्ज ज्या घटनांखाली चांगला ठेवायचा होता ते

- १) राजकीय संकट
- २) अंतर्गत विघटन
- ३) भौतिक विघटन
- ४) युनियन कार्यकारिणीच्या निर्देशांचे पालन न करणे या अंतर्गत गटबद्ध केले गेले.

ही घोषणा घटनाबाह्य असल्याचे आढळल्यास राज्य सरकारला त्यांच्या कार्यालयात पुनर्स्थापित करण्याचा अधिकार न्यायालयाला होता.

अनुच्छेद ३५६ (१) अंतर्गत जारी केलेल्या घोषणेच्या वैधतेला अनुच्छेद ३५६ च्या पोट अनुच्छेद (३) अंतर्गत संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी मान्यता दिल्यानंतरही आव्हान दिले जाऊ शकते.

शेवटी असे मानले गेले की “योग्य प्रकरणांमध्ये, घोषणेच्या वैधतेच्या आव्हानाचा अंतिम निकाल लागेपर्यंत विधानसभेच्या नव्या निवडणुका घेण्यास प्रतिबंध करण्याचा तात्पुरता आदेशाद्वारे न्यायालयाचा अधिकार असेल आणि न्यायिक पुनरावलोकनाचा उपाय निष्फळ ठरला आहे. तथापि, न्यायालय उद्धोषणा जारी करण्यावर किंवा घोषणेच्या अंतर्गत इतर कोणत्याही अधिकाराचा वापर करण्यास प्रतिबंध करणार नाही. ”

सरला मुद्रल विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0290/1995

वस्तुस्थिती

या प्रकरणात मा. सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानाच्या अनुच्छेद ४४, ज्यामध्ये प्रत्येक नागरिकाचे नियमन करणाऱ्या वैयक्तिक कायद्यांच्या जागी सामान्य कायद्यांचा समावेश आहे, ची अंमलबजावणी करण्याच्या निकडीवर जोर दिला. न्यायालयाने संविधानाच्या अनुच्छेद ३२, ज्याच्या तरतुदीनुसार व्यक्ती त्यांच्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन केल्याबद्दल निवारण मागू शकतात, या अंतर्गत दाखल केलेल्या चार याचिकांवर सुनावणी केली,. पहिला विवाह न विसरता इस्लाममध्ये धर्मांतर करून दुसरे लग्न करण्याच्या प्रथेविरुद्ध याचिकाकर्त्यांनी खटला दाखल केला.

कायद्याचा प्रश्न

- हिंदू कायदानुसार इस्लाम धर्म स्वीकारून विवाह केलेला हिंदू पती दुसरा विवाह करू शकतो का?
- असा विवाह, पहिला विवाह कायदानुसार विसर्जित केल्याशिवाय, हिंदू राहणाऱ्या पहिल्या पत्नीसाठी वैध विवाह असेल का?
- धर्मत्यागी पती भारतीय दंड संहिता (IPC) च्या अनुच्छेद ४९४ नुसार गुन्ह्यासाठी दोषी असेल की नाही?

आयोजित (निष्कर्ष)

हिंदू वैयक्तिक कायदानुसार, पती-पत्नीपैकी एकाने इस्लाम स्वीकारल्यानंतरही, विवाह आपोआप विसर्जित होणार नाही, असे न्यायालयाने नमूद केले. जर धर्मांतरामुळे आपोआप विघटन व्हायचे असेल, तर न्यायालयाने म्हटले,

“हिंदू राहणाऱ्या इतर जोडीदाराचे विद्यमान हक्क नष्ट करण्यासारखेच आहे”

विद्यमान हिंदू कायदा एकपत्नीत्वाची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करतो हे ओळखून न्यायालयाने असे नमूद केले की हिंदू विवाह कायदा, १९५५ अन्वये केलेला विवाह या कायद्यामध्ये उपलब्ध असलेल्या कारणाशिवाय इतर कोणत्याही प्रकारे विसर्जित केला जाऊ शकत नाही आणि इस्लाम धर्मात धर्मांतराच्या आश्रयाने धर्मत्यागी व्यक्तीने केलेला दुसरा विवाह हा त्यांच्या पहिल्या लग्नाला नियंत्रित करणाऱ्या कायद्याचे उल्लंघन करणारा विवाह असेल.

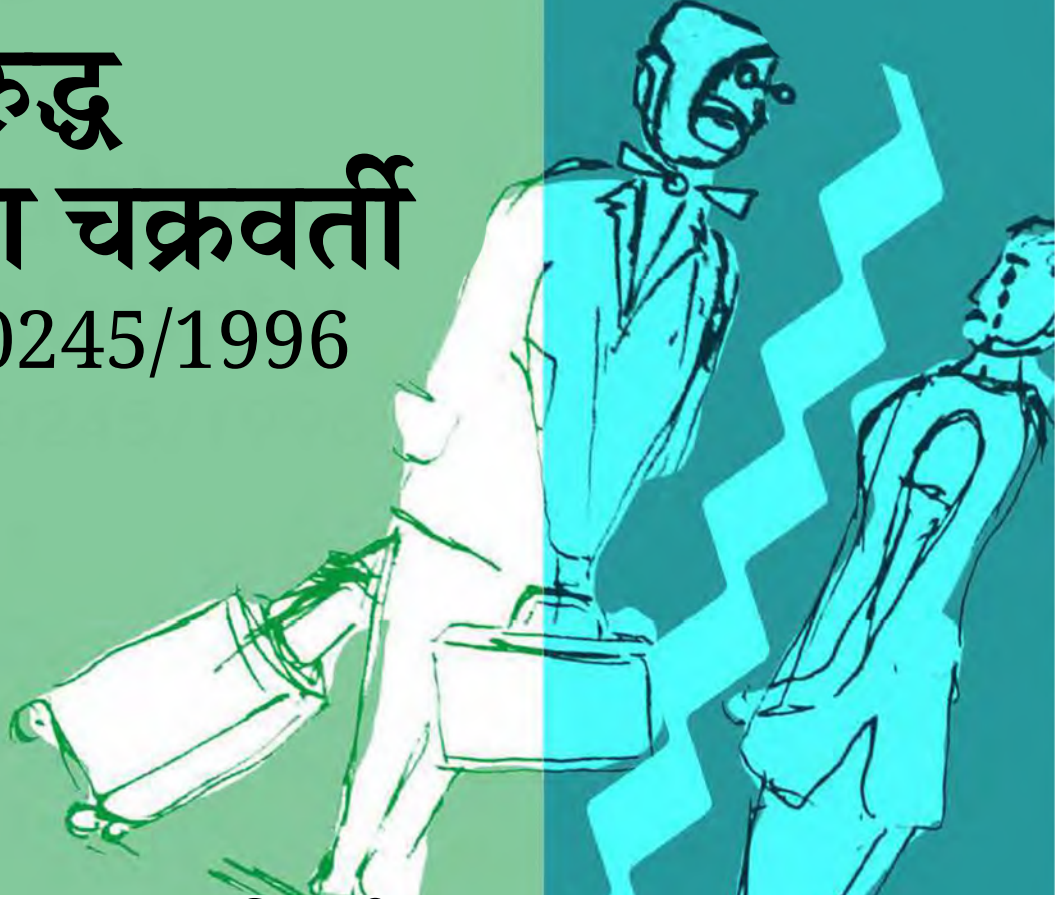
न्यायालयाने हे ओळखले की भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९४, ज्यामध्ये पती किंवा पत्नीच्या हयातीत पहिला विवाह विसर्जित न करता पुनर्विवाह झाल्यास सात वर्षांपर्यंतच्या कारावासाच्या शिक्षेची तरतूद आहे, त्यात खालील आवश्यक घटक आहेत:

- 1) जिवंत पती किंवा पत्नी असणे;
- 2) कोणत्याही परिस्थितीत विवाह;
- 3) ज्यामध्ये असा विवाह रद्दबातल आहे;
- 4) अशा पती किंवा पत्नीच्या आयुष्यात घडण्याच्या कारणामुळे.

यातील प्रत्येक घटक उपस्थित होता, असे निरीक्षण करून, न्यायालयाने असे म्हटले की, पहिल्या विवाहाच्या निर्वाहादरम्यान, हिंदू पतीने इस्लाम स्वीकारल्या नंतर दुसरे लग्न करण्याचे कृत्य भारतीय दंड संहिता अनुच्छेद ४९४ अंतर्गत दंडनीय अपराध आहे.

एकसमान नागरी संहितेच्या आवश्यकतेचा पुनरुच्चार करताना न्यायालयाने सुधारक आणि संविधानाच्या दृष्टीची अंमलबजावणी करणारी न्यायपालिकेची भूमिका ओळखली आणि अत्याचारितांच्या संरक्षणासाठी आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी समान नागरी संहितेच्या इष्टतेवर भर दिला.

श्री बोधिसत्व गौतम विरुद्ध मिस सुभ्रा चक्रवर्ती मनु/एस सी/0245/1996

वस्तुस्थिती

कोहिमा येथील बॅप्टिस्ट कॉलेजची विद्यार्थी असलेल्या सुभ्रा चक्रवर्तीने न्यायदंडाधिकारी यांच्या न्यायालयात बोधिसत्व गौतम जो की त्याच कॉलेजमध्ये लेक्चरर आहे त्याच्या विरुद्ध तक्रार दाखल केली.

मिस सुभ्रा आणि बोधिसत्व यांचे अफेअर होते, त्या दरम्यान मिस सुभ्रा गरोदर राहिली. सुरुवातीला गाठ बांधण्यास नकार दिल्यानंतर बोधिसत्वाने तिच्याशी गुपचूप लग्न केले. त्यानंतर त्याने तिला मुलाचा गर्भपात करण्यास सांगितले. दुसऱ्यांदा ती गरोदर राहिल्यानंतर त्याने पुन्हा तिच्यावर शस्त्रक्रिया करण्यास भाग पाडले. मध्येच बोधिसत्व सिलचर येथील एका महाविद्यालयात नोकरीला लागले. तथापि, जेव्हा मिस सुभ्राने त्याच्यासोबत सिलचरला जाण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा त्यांनी त्यांच्या लग्नाची आणि त्यांच्या आश्वासनांची पूर्ण अवहेलना करून तिला सोडून दिले.

दाखल केलेल्या तक्रारीत मिस सुभ्राने आरोप केला आहे की बोधिसत्वाने तिच्यासोबत लैंगिक संबंध ठेवण्यासाठी तिला फसवले आणि बलात्काराचा आरोप केला. तिने असाही आरोप केला आहे की त्याने फसवणूक करून ती आपली कायदेशीर विवाहित पत्नी असल्याचा विश्वास निर्माण केला. तिने त्याच्यावर दोनदा गर्भपात करण्यास भाग पाडल्याचा आरोप केला. सर्वात महत्वाचे म्हणजे आरोपीच्या कृत्यामुळे तिला तीव्र मानसिक आणि शारीरिक वेदना होत असल्याची तक्रार तिने केली.

भारतीय दंड संहितेच्या अनेक कलमान्वये गुन्हा दाखल करण्यात आला. तक्रार आणि कारवाई रद्द करण्यासाठी आरोपींनी उच्च न्यायालय आणि त्यानंतर सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली . तथापि, न्यायालयाने त्याची याचिका फेटाळून लावली आणि कार्यवाही प्रलंबित असताना पीडितेला मासिक नुकसान भरपाई देण्याचे आदेश दिले.

कायद्याचा प्रश्न

तक्रारदाराला मेंटेनन्स देण्यासाठी आरोपींना भाग पाडता येईल का?

आयोजित (निष्कर्ष)

तक्रारदाराला नुकसान भरपाई देण्यास न्यायालयाने बोधिसत्वाला जबाबदार धरले.

न्यायालयाने सांगितले की बलात्कार हा जगण्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन आहे ज्याची व्याख्या अनुच्छेद २१ मध्ये मानवी सन्मानाने जगण्याचा अधिकार अशी केल्या गेली आहे.

त्यात असे आढळून आले की बोधिसत्वाच्या कृतीने चक्रवर्तीच्या स्वातंत्र्याच्या आणि मानवी प्रतिष्ठेसह जगण्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन केले. भारतातील महिलांना सामाजिक अडथळे नोंद करून आणि विशेषतः बलात्कार पीडितांसाठी होणारे मानसिक आणि सामाजिक परिणाम लक्षात घेऊन न्यायालयाने लैंगिक अत्याचाराच्या बळींनी अनुभवलेल्या नुकसानाची भरपाई करण्यासाठी गुन्हेगारी इजा नुकसान भरपाई मंडळाची (Criminal Injuries Compensation Board) निर्मिती करण्याचे आदेश दिले.

1985 च्या गुन्हेगारी आणि सत्तेचा दुरुपयोग पीडितांना न्याय देण्याच्या UN घोषणेच्या

(UN Declaration of Justice for victims of Crime and Abuse of Power, 1985) तत्त्वांशी सुसंगत वैद्यकीय, मानसिक आणि कायदेशीर सेवा परवडत नसलेल्या गरीब बलात्कार पीडितांना मदत करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वांचा एक संच देखील जारी केला.

न्यायालयाने गौतमला तक्रार दाखल केल्याच्या तारखेपासून प्रलंबित फौजदारी खटल्यात चक्रवर्तीच्या उदरनिर्वाहासाठी दरमहा रु. १००० देखभाल खर्च पारीत केला.

डी.के. बासू विरुद्ध

पश्चिम बंगाल राज्य

मनु/एस सी/0157/1997

वस्तुस्थिती

कार्यकारी अध्यक्ष, लीगल एड सर्किसेस, पश्चिम बंगाल या गैर-राजकीय संस्थेने भारताच्या मा. सरन्यायाधीशांना पत्र लिहून पोलिस कोठडीतील मृत्यूबाबत टेलिग्राफ, द स्टेट्समन आणि इंडियन एक्सप्रेसमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या काही बातम्यांकडे त्यांचे लक्ष वेधले आणि न्यायालयाला "कस्टडी न्यायशास्त्र" विकसित करण्यासाठी आणि पोलिस कोठडीत झालेल्या अत्याचार आणि मृत्यूसाठी पीडित आणि/किंवा पीडितेच्या कुटुंबीयांना नुकसान भरपाई देण्याची पद्धत तयार करण्यासाठी विनंती केली. सर्वोच्च न्यायालयाने या पत्राला रिट याचिका मानले.

आयोजित (निष्कर्ष)

कोठडीतील हिंसाचाराच्या वाढत्या घटनांमुळे घाबरलेल्या न्यायालयाने टिपणी केली: “कोठडीतील हिंसाचार ही चिंतेची बाब आहे. नागरिकांचे रक्षण करणाऱ्या व्यक्तींनी हे केले आहे या वस्तुस्थितीमुळे हे अजून बिघडले आहे.”

कोठडीतील छळ हा भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २१ अन्वये हमी दिलेल्या जीवनाच्या मूलभूत अधिकाराच्या उल्लंघनासारखा आहे हे ओळखून, न्यायालयाने असे म्हटले: “कायद्याच्या नियमाने शासित समाजात कोठडीतील मृत्यू हा कदाचित सर्वात वाईट गुन्ह्यांपैकी एक आहे. संविधानाच्या अनुच्छेद २१ आणि २२(१) मध्ये अंतर्भूत असलेल्या अधिकारांचे ईष्यनि आणि काळजीपूर्वक संरक्षण करणे आवश्यक आहे. आम्ही समस्या दूर करू शकत नाही. ”

“पोलिसांनी त्याला अटक केल्यावर नागरिक त्याचा जगण्याचा मूलभूत हक्क काढून घेतो का? त्याच्या अटकेने नागरिकाचा जगण्याचा हक्क डावलता येईल का ? हे प्रश्न मानवी हक्क न्यायशास्त्राच्या पाठीच्या कण्याला स्पर्श करतात. याचं उत्तर खरंच 'नाही' असंच दिलं पाहिजे.” कोठडीतील हिंसाचाराच्या गुन्हेगारांना क्वचितच शिक्षा होते याचीही न्यायालयाने दखल घेतली. कोठडीतील मृत्यूस कारणीभूत असलेल्या परिस्थितीच्या हाताळणीमुळे पोलिस अधिकाऱ्यांना जबाबदारीपासून वाचण्यास मदत झाली.

पोलिस अधिकाराचा दुरुपयोग रोखण्यासाठी आणि पारदर्शकता आणि जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी, न्यायालयाने जारी केले की त्यांनी अटक किंवा अटकेच्या सर्व प्रकरणांमध्ये खालील मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले पाहिजे: “अटक करणाऱ्या आणि अटक करणाऱ्याची चौकशी करणाऱ्या पोलिस कर्मचाऱ्यांनी अचूक, दृश्यमान आणि स्पष्ट ओळख आणि नावाची पट्टी (Name Tag) त्यांच्या पदनामांसह घातली पाहिजे. अटक केलेल्या व्यक्तीची चौकशी करणाऱ्या अशा सर्व पोलिस कर्मचाऱ्यांचे तपशील नोंदनिपुस्तीकेत नोंदवले गेले पाहिजेत.

अटक करणाऱ्या पोलिस अधिकाऱ्याने अटकेच्या वेळी अटकेचा मेमो तयार करावा आणि अशा मेमोला किमान एका साक्षीदाराने साक्षांकित केले पाहिजे, जो अटक केलेल्याच्या कुटुंबातील सदस्य किंवा ज्या ठिकाणाहून अटक करण्यात आली आहे त्या ठिकाणावरील समाजातील सन्माननीय व्यक्ती असावा. त्यावर अटक करणाऱ्याची प्रतिस्वाक्षरी देखील असेल आणि त्यात अटकेची वेळ आणि तारीख असेल.

ज्या व्यक्तीला अटक करण्यात आली आहे किंवा ताब्यात घेण्यात आले आहे आणि पोलीस चौकी किंवा चौकशी केंद्रात किंवा इतर तुरुंगात ठेवण्यात आले आहे, त्याला एक मित्र किंवा नातेवाईक किंवा त्याच्या ओळखीची किंवा त्याच्या कल्याणात स्वारस्य असलेली व्यक्तीला सांगण्याचा हक्क असेल. शक्य तितक्या लवकर, त्याला अटक करण्यात आली आहे आणि त्याला विशिष्ट ठिकाणी ताब्यात घेण्यात आले आहे, जोपर्यंत अटकेच्या मेमोचा साक्षीदार (जो की जवळचा मित्र, नातेवाईक व समाजातील एक इज्जतदार व्यक्ती असु शकतो) स्वतः अशी स्वक्षारे देत नाही तो पर्यंत कोठडीतील व्यक्तीला पोलिसांना अटक करता येणार नाही.

पोलिसांनी वेळ, ठिकाण आणि ताब्यात घेण्याचे ठिकाण अटक झालेल्याच्या नातेवाईकांना किंवा जवळच्या मित्रांना (जे जिल्ह्याबाहेर किंवा शहराबाहेर राहतात त्यांना त्यांच्या जिल्ह्यातील कायदेशीर मदत संस्था आणि त्यांच्या जवळ पासच्या पोलीस चौकीतून टेलिग्रफिक पद्धतीने) अशा अटकेची माहिती अटक केल्यानंतर ८ ते १२ तासांच्या कालावधीत सांगुन दिले पाहिजे.

अटक केलेल्या व्यक्तीला अटक झाल्यावर किंवा ताब्यात घेतल्यावर त्याच्या अटकेची किंवा ताब्यात घेतल्याची माहिती एखाद्याला देण्याच्या अधिकाराची जाणीव करून दिली पाहिजे.

अटकेच्या ठिकाणी असलेल्या डायरीमध्ये व्यक्तीच्या अटकेची नोंद करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये अटक झाल्याची माहिती मिळालेल्या मित्राचे नाव आणि ज्या पोलीस अधिकाऱ्यांची अटकेत ठेवले आहे त्यांची नावे आणि तपशील देखील नमूद करणे आवश्यक आहे.

जिथे तो विनंती करतो, तिथे अटक केलेल्या व्यक्तीची, त्याच्या अटकेच्या वेळी तपासणी केली जावी आणि त्याच्या/तिच्या शरीरावर काही मोठ्या आणि किरकोळ जखमा असल्यास त्या त्याच वेळी रेकॉर्ड केल्या पाहिजेत. "तपासणी मेमो" वर अटक केली गेलेली व्यक्ती आणि अटक करणारा पोलीस अधिकारी दोघांची स्वाक्षरी असणे आवश्यक आहे आणि त्याची प्रत अटक करणाऱ्याला प्रदान करावी.

अटक केलेल्या व्यक्तीची कोठडीत असताना प्रत्येक ४८ तासांनी प्रशिक्षित डॉक्टरांकडून, ज्यांची नियुक्ती दंडक संचालक, आरोग्य सेवा यांचे मार्फत करण्यात आली आहे, वैद्यकीय तपासणी केली जावी. तर अशे दंडक संचालक, आरोग्य सेवा यांनी सर्व तहसील आणि जिल्ह्यांसाठीही तयार करावा .

वर उल्लेख केलेल्या अटकेच्या मेमोसह सर्व कागदपत्रांच्या प्रती त्याच्या रेकॉर्डसाठी इल्लाका मॅजिस्ट्रेटकडे पाठवल्या पाहिजेत.

अटक केलेल्या व्यक्तीला चौकशीदरम्यान त्याच्या वकिलाला भेटण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते, परंतु ही सुट संपूर्ण चौकशीदरम्यान नाही.

सर्व जिल्हा आणि राज्य मुख्यालयात एक पोलीस नियंत्रण कक्ष उपलब्ध करून देण्यात यावा, जिथे अटक केल्याबद्दलची माहिती आणि अटक केलेल्या व्यक्तीला ताब्यात घेण्याच्या ठिकाणाची माहिती अटक केल्यापासून १२ तासांच्या आत कळवावी आणि आणि पोलीस नियंत्रण कक्षात ते एका सुस्पष्ट सूचना फलकावर प्रदर्शित केले जावे.”

न्यायालयाला असे आढळून आले की राज्य आपल्या सार्वजनिक सेवकांच्या कृत्यांसाठी जबाबदार आहे ज्यामुळे नागरिकांच्या जीवनाच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन होते. आर्थिक किंवा आर्थिक भरपाई हा एक प्रभावी आणि योग्य उपाय आहे.

एल. चंद्र कुमार विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया मनु/एस सी/0261/1997

वस्तुस्थिती

हे प्रकरण भारतीय राज्यघटना, १९५० च्या अनुच्छेद ३२३-अ च्या खंड (२) च्या उपखंड (d) आणि अनुच्छेद ३२३-ब च्या खंड (३) च्या उप-खंड (ड) च्या घटनात्मक वैधतेच्या संदर्भात होते. हे प्रशासकीय न्यायाधिकरण अधिनियम, 1985 च्या घटनात्मक वैधतेशी संबंधित आहे आणि भारतीय राज्यघटनेच्या भाग १४ -अ अंतर्गत स्थापन केलेली न्यायाधिकरणे न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या दृष्टीने उच्च न्यायालयांचे पर्याय आहेत की नाही.

कायद्याचे प्रश्न

घटनेच्या अनुच्छेद ३२३-अ किंवा घटनेच्या अनुच्छेद ३२३-ब अंतर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या न्यायाधिकरणांना वैधानिक तरतूद/नियमाची घटनात्मक वैधता तपासण्याची क्षमता आहे का?

न्यायिक पुनर्विलोकनाच्या अधिकारात उच्च न्यायालयांचा प्रभावी पर्याय म्हणता येईल का ? नसल्यास, त्यांना त्यांच्या स्थापनेच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत करण्यासाठी कोणते बदल आवश्यक आहेत?

अनुच्छेद ३२३-अ च्या खंड (२) च्या पोट खंड (ड) द्वारे किंवा अनुच्छेद ३२३-ब च्या खंड (३) च्या पोट खंड (ड) द्वारे संसदेला किंवा राज्य विधानमंडळांना दिलेले अधिकार असोत. अनुच्छेद ३२३-अ च्या खंड (१) मध्ये संदर्भित विवाद आणि तक्रारींच्या संदर्भात किंवा मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या सर्व किंवा कोणत्याही बाबींच्या संदर्भात, अनुच्छेद १३६ अंतर्गत सर्वोच्च न्यायालय वगळता 'सर्व न्यायालयांचे' अधिकार क्षेत्र पूर्णपणे वगळते. अनुच्छेद ३२३-ब चे खंड (२), अनुच्छेद २२६/२२७ अन्वये उच्च न्यायालयांना आणि भारतीय घटनेच्या अनुच्छेद ३२ नुसार सर्वोच्च न्यायालयाला प्रदान केलेल्या न्यायिक पुनर्विलोकनाच्या अधिकाराच्या विरुद्ध आहे?

निर्णय

न्यायालयाने म्हटले की अनुच्छेद ३२३-अ चे खंड २(ड) आणि अनुच्छेद ३२३-ब चे खंड ३(ड), ज्या प्रमाणात ते संविधानाच्या अनुच्छेद २२६/२२७ आणि ३२ अंतर्गत उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र वगळतात, ते असंवैधानिक आहेत. उच्च न्यायालयांसोबतच, अनुच्छेद ३२३-ब अंतर्गत निर्माण करण्यात आलेल्या न्यायाधिकारणांसाठी कायदेशीर कारवाईचा न्यायिक पुनरावलोकन करण्याचा अधिकार आहे. प्रशासकीय न्यायाधिकारणांचे निर्णय उच्च न्यायालयांच्या रिट अधिकारक्षेत्राच्या अधीन असतात.

न्यायाधिकारणाच्या (प्राधिकारणाच्या) अधिकार क्षेत्राची व्याख्या करताना न्यायालयाने असे सांगितले:

वैधानिक तरतुदींवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाते त्या प्रकरणांची सुनावणी करण्यास न्यायाधिकारण (प्राधिकारण) सक्षम आहेत. तथापि, हे कर्तव्य पार पाडताना, ते उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालयांचे पर्याय म्हणून काम करू शकत नाहीत, ज्यांना आमच्या घटनात्मक सेटअप अंतर्गत, विशेषतः असे दायित्व सोपविण्यात आले आहे. या संदर्भात त्यांचे कार्य केवळ पूरक आहे आणि न्यायाधिकारणाचे (प्राधिकारणाचे) असे सर्व निर्णय संबंधित उच्च न्यायालयांच्या खंडपीठासमोर छाननीच्या अधीन असतील. त्यामुळे न्यायाधिकारणांना (प्राधिकारणांना) दुय्यम कायदे आणि नियमांची चाचणी घेण्याचा अधिकार असेल. तथापि, न्यायाधिकारणांची (प्राधिकारणांची) ही शक्ती एका महत्त्वाच्या अपवादाच्या अधीन असेल. प्राधिकारण त्यांच्या मूळ कायद्यांबाबत कोणताही प्रश्न विचारू शकणार नाही, ज्याचे निराकरण करण्यात आले आहे की न्यायाधिकारण (प्राधिकारण) जे कायद्याचे अस्तित्व आहे, तो कायदा असंवैधानिक असल्याचे घोषित करू शकत नाही. केवळ अशा प्रकरणांमध्ये, संबंधित उच्च न्यायालयात थेट संपर्क साधला जाऊ शकतो. या न्यायाधिकारणांचे इतर सर्व निर्णय, ज्या प्रकरणांमध्ये त्यांना विशेषतः त्यांच्या मूळ कायद्यांच्या आधारे निर्णय घेण्याचा अधिकार आहे, त्यांच्या संबंधित उच्च न्यायालयांच्या खंडपीठासमोर छाननी केली जाईल. आम्ही जोडू शकतो की न्यायाधिकारण, तथापि, ज्या कायद्याच्या क्षेत्रासाठी त्यांची स्थापना करण्यात आली आहे त्या क्षेत्राच्या संदर्भात केवळ प्रथम उदाहरण न्यायालये म्हणून कार्य करणे सुरू ठेवेल. यावरून, आमचा असा अर्थ आहे की, हे दावे वादक साठी खुले राहणार नाही थेट उच्च न्यायालयात नेण्या करिता, ज्या प्रकरणांमध्ये ते वैधानिक कायद्याच्या नियमांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात

अशा प्रकरणांमध्ये (उल्लेख केल्याप्रमाणे, विशिष्ट न्यायाधिकरणाची निर्मिती करणाऱ्या कायद्याला आव्हान दिलेले असेल या सर्व बाबी सोडून) अशा प्रकरणांमध्येही याचिकाकर्त्यांना थेट उच्च न्यायालयांशी संपर्क साधणे खुले होणार नाही आणि हेच संबंधित न्यायाधिकरणाचे अधिकार क्षेत्र असेल.

प्राधिकरण कार्यक्षमतेने कार्य करतात याची खात्री करण्यासाठी, न्यायालयाने खालील सूचना केल्या:

“आमचे मत आहे की, जोपर्यंत अशा सर्व न्यायाधिकरणांच्या प्रशासनासाठी एक संपूर्ण स्वतंत्र एजन्सी स्थापन होत नाही, तोपर्यंत अशी सर्व न्यायाधिकरणे शक्यतोवर एकाच नोडल मंत्रालयाच्या अंतर्गत असणे इष्ट आहे जे की या न्यायाधिकरणांच्या कामकाजाच्या स्थितीवर देखरेख ठेवणार. बऱ्याच कारणांमुळे ते मंत्रालय योग्यरित्या कायदा मंत्रालय असावे. न्यायाधिकरणाच्या कामकाजावर देखरेख ठेवण्यासाठी स्वतंत्र पर्यवेक्षी संस्था नियुक्त करणे मंत्रालयासाठी खुले असेल. हे सुनिश्चित करेल की न्यायाधिकरणाचे संस्थेचा अध्यक्ष किंवा अध्यक्ष काही कारणास्तव न्यायाधिकरणाच्या कामकाजात पुरेसा रस घेण्यास असमर्थ ठरल्यास, संपूर्ण यंत्रणा सुस्त होणार नाही आणि न्यायाच्या अंतिम ग्राहकाला त्रास होणार नाही. आमच्या दृष्टीने एकच छत्र संस्था निर्माण केल्याने सध्याच्या व्यवस्थेतील अनेक दुर्गुण दूर होतील. गरज भासल्यास केंद्र आणि राज्य स्तरावर स्वतंत्र छत्र संघटना असू शकते. अशा पर्यवेक्षी प्राधिकरणाने अशा सर्व न्यायाधिकरणांच्या सदस्यांचे स्वातंत्र्य राखले जाईल याची खात्री करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्या प्रमाणात, न्यायाधिकरणांच्या सदस्यांच्या निवडीची प्रक्रिया, न्यायाधिकरणाच्या कामकाजासाठी निधीची वाटप करण्याची पद्धत आणि इतर सर्व परिणामी तपशील स्पष्टपणे स्पष्ट केले पाहिजेत.

विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य

मनु/एस सी/0786/1997

पार्श्वभूमी

याचिकेचे तात्कालिक कारण म्हणजे बालविवाहाच्या विरोधात लढा देणाऱ्या राजस्थानातील एका खेडेगावातील सामाजिक कार्यकर्त्यांवर झालेला क्रूर सामूहिक बलात्कार. या घटनेने नोकरदार महिलांना कोणकोणत्या धोक्यांचा सामना करावा लागू शकतो हे उघड झाले.

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ रोखण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे

1 लैंगिक छळाच्या कृत्यांना प्रतिबंध करणे, निराकरण करणे आणि खटला चालवणे सुनिश्चित करणे हे नियोक्ताचे कर्तव्य आहे

2 कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ म्हणजे काय?

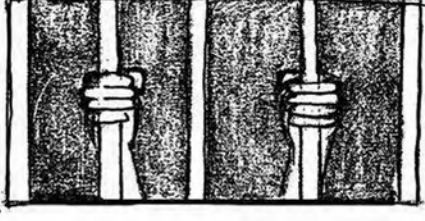
पगार, मानधन किंवा इतर अटींच्या बाबतीत पीडिताच्या नोकरीशी संबंधित असेल अशा परिस्थितीत केले जाणारे हे अनिष्ट लैंगिकदृष्ट्या निर्धारित वर्तन आहे- आणि कदाचित आरोग्य आणि सुरक्षिततेची समस्या असू शकते.

3 प्रतिकूल कामकाजाचे वातावरण दूर करण्यासाठी प्रतिबंधात्मक पावले

4 योग्य प्राधिकाऱ्यांसह फौजदारी कार्यवाही सुरू करावी

5 शिस्तभंगाची कारवाई

7 तक्रार समिती स्थापन करून तिच्या अध्यक्षतेखाली महिला असावी

9 लैंगिक छळ जागृती

6 तक्रार यंत्रणा - तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी तक्रार यंत्रणा स्थापन करणे आवश्यक आहे

8 कामगारांचा पुढाकार - कामगारांना योग्य वेळी समस्या मांडण्याची परवानगी दिली पाहिजे

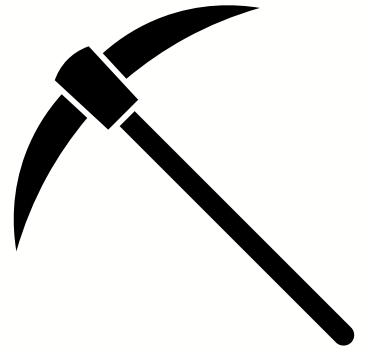
महिलांची कामाच्या ठिकाणावर होणारी लैंगिक छळव्णूक (प्रतिबंध, मनाई आणि इलाज) कायदा (Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act) २०१३ मध्ये पारित करण्यात आला.

समथा विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य

मनु/एस सी/1325/1997

वस्तुस्तिथी

समथा हा आंध्र प्रदेशमध्ये काम करणारा वकिली आणि सामाजिक कृती गट आहे, जो आदिवासी समुदाय आणि पर्यावरणाच्या हक्कांसाठी आणि संरक्षणासाठी लढत आहे. उच्च न्यायालय आणि स्थानिक न्यायालयांनी अनुसूचित क्षेत्र खाजगी खाण कंपन्यांना भाडेत्त्वावर दिल्याबद्दल आंध्र प्रदेश सरकारच्या विरोधात त्यांची केस फेटाळल्यानंतर समथा यांनी भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात विशेष रजा याचिका (Special Leave Application) दाखल केली.

कायद्याचे प्रश्न

या प्रकरणाने खाण व खनिज (विनियमन व विकास) अधिनियम, १९५७ Mine and Mineral (Regulation and Development) Act, 1957) च्या कलम ११(५), जे अनुसूचित क्षेत्रातील कोणतीही जमीन गैर-आदिवासींना देणे प्रतिबंधित करते, चे उल्लंघन करून अनुसूचित क्षेत्रातील गैर- आदिवासींच्या नावे खाणपट्टे मंजूर करण्याच्या सरकारच्या अधिकारावर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे. खाण अधिनियमानुसार बिगर आदिवासींना दिलेले भाडेपट्टे वैध आहेत की नाही या प्रश्नावरही प्रकाश टकले.

आयोजित (निष्कर्ष)

- न्यायालयाने आपल्या निर्णयात असे म्हटले आहे की खाण लीज बिगर आदिवासी, कंपनी, कॉर्पोरेशन एग्रीगेट किंवा भागीदारी फर्म इत्यादींना हस्तांतरित करणे घटनाबाह्य, निरर्थक आणि निष्क्रिय आहे.
- बिगरआदिवासी, कॉर्पोरेशन एग्रीगेट इत्यादींना भाडेपट्ट्याने हस्तांतरित करणे, कोणत्याही स्वरूपात त्यांचे शोषण रोखण्यासाठी प्रतिबंधित आहे.
- न्यायालयाने घोषित केले की "व्यक्ती" मध्ये नैसर्गिक व्यक्ती तसेच न्यायशास्त्रीय व्यक्तीचा समावेश असेल
- तसेच सार्वजनिक महामंडळांचे उद्दिष्ट सार्वजनिक हिताचे असल्याने सरकार किंवा त्यांच्या साधनांना जमीन हस्तांतरित करणे ही सार्वजनिक मालमत्तेची जबाबदारी आहे आणि त्यामुळे अशा हस्तांतरणांना समर्थन दिले जाते.
- न्यायालयाने निर्देश दिले की, निव्वळ नफ्यातील किमान २०% हा कायमस्वरूपी निधी म्हणून औद्योगिक/व्यावसायिक क्रियाकलापांचा भाग म्हणून जलस्रोत, शाळा, रुग्णालये, रस्ते, इ. च्या देखभालाकरिता कमी लावावेत.
- भाडेपट्ट्याचे नूतनीकरण देखील भाडेपट्ट्याचे नवीन अनुदान म्हणून मानले जाईल आणि त्यामुळे , असे कोणतेही नूतनीकरणे प्रतिबंधित आहे.
- ज्या राज्यांमध्ये अनुसूचित क्षेत्रातील जमिनीच्या खाण लीजवर संपूर्ण बंदी घालण्याची कोणतीही कायदेशीर तरतूद नाही, तेथे सचिवांची एक समिती आणि राज्य मंत्रिमंडळ उपसमिती स्थापन करावी आणि त्यानंतर निर्णय घेण्यात यावा.
- सर्व मुख्यमंत्री, संबंधित मंत्रिपद भूषवणारे मंत्री आणि पंतप्रधान आणि संबंधित केंद्रीय मंत्री यांची परिषद घेऊन आदिवासींच्या जमिनींच्या संदर्भात देशभरात सातत्यपूर्ण योजनेसाठी धोरणात्मक निर्णय घ्यावा.

विनीत नरेन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया

मनु/एस सी/0827/1998

वस्तुस्थिती

हिजबुल मुजाहिदीन या दहशतवादी संघटनेच्या एका आरोपित अधिकाऱ्याला अटकमुळे दहशतवादी संघटनेद्वारे अनेक उच्चपदस्थ भारतीय राजकारणी आणि नोकरशहांना लाच देण्याची संभाव्य देयके उघड केली. ऐतिहासिक हवाला घोटाळा (Hawala scandal) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या प्रकरणात ठोस तपासाच्या दृष्टीने शोधानंतर काहीही केले गेले नाही.

सध्याच्या रिट याचिका भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अन्वये जनहितार्थ दाखल करण्यात आला आहे ज्यात केंद्रीय अन्वेषण विभाग (CBI) अत्यंत प्रभावशाली आणि शक्तिशाली असलेल्या गुंतलेल्या व्यक्तींना संरक्षण देण्याच्या स्पष्ट हेतूने सरकार मधील अधिकार्यांचा तपास सुरु करण्यात अपयशी ठरल्याचा आरोप करण्यात आला आहे.

कायद्याचा प्रश्न

उच्च प्रतिष्ठित व्यक्तींवरील आरोपांशी संबंधित प्रकरणांमध्ये CBI (जे कार्यकारिणीच्या नियंत्रणाखाली आहे) द्वारे तपास करण्यास विलंब झाल्यास काही न्यायिक उपाय उपलब्ध आहेत का?

निर्णय

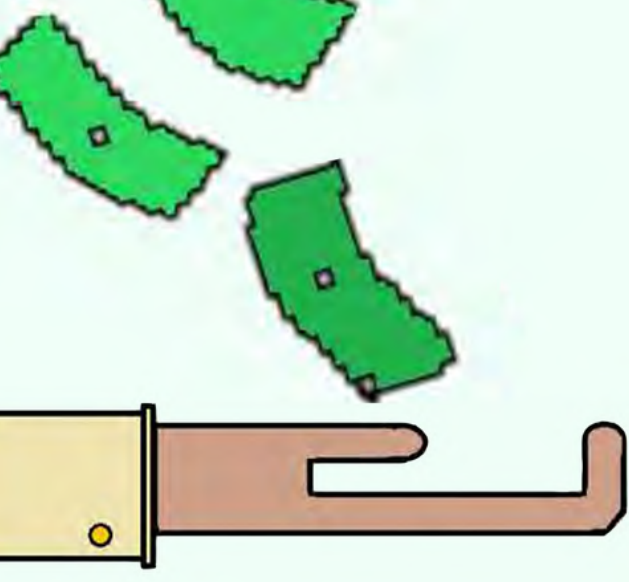
सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या निकालात पहिल्यांदा उच्चपदस्थ राजकारणी, नोकरशहा आणि गुन्हेगार यांच्यातील संगनमताची दखल घेतली. या निकालामागील तर्क स्पष्ट करताना न्यायालयाने तपास यंत्रणांना बाहेरील प्रभावापासून दूर ठेवण्याची तातडीची गरज व्यक्त केली.

“एक निष्पक्ष आणि निःपक्षपाती एजन्सी असण्यासाठी आवश्यक असलेली रचना, घटना आणि कायमस्वरूपी उपाययोजना हाताळण्याची ही आमच्यासाठी संधी आहे. या कार्यवाहीमध्ये सर्व संबंधितांनी दाखवलेला कायद्याच्या राज्यावरील विश्वास आणि बांधिलकी ही लोकशाहीच्या अस्तित्वाची खात्रीशीर हमी आहे ज्याचा पाया कायद्याचे राज्य आहे. समानतेच्या संकल्पनेची मूलभूत सिद्धांत: “तुम्ही कितीही उच्च व्हा, कायदा तुमच्या वर आहे”, या प्रक्रियेमध्ये आमच्याद्वारे उचललेल्या सर्व पावले नियंत्रित करतात.”

याचिकांच्या व्याप्तीच्या संदर्भात आणि अशा प्रकरणांमध्ये न्यायपालिका निभावू शकणाऱ्या उपचारात्मक भूमिकेची पुष्टी करताना, न्यायालयाने म्हटले की, ज्याच्याविरुद्ध वाजवी संशय आहे, त्याला कायदानुसार समान वागणूक दिली जावी, जे न्यायालया नुसार एजन्सींनी करण्यात अयशस्वी झाले आणि म्हणून अत्यंत आवश्यक पृथक ठेवण्याची योजना अत्यावश्यक होती.

न्यायालयाने सीबीआयचे स्वातंत्र्य आणि स्वायत्तता सुनिश्चित करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केली आणि सीबीआय संचालकांच्या निवडीमध्ये पारदर्शकता आणण्याचे आवाहन केले आणि केंद्रीय सतर्कता आयोग (Central Vigilance Commission) (CVC) या स्वतंत्र सरकारी एजन्सीला कार्यकारी नियंत्रण किंवा हस्तक्षेपाच्या अदलाबदलीपासून मुक्त करण्याच्या हेतूने ठेवले. या निर्देशाने सीबीआयला उच्च-पदस्थ अधिकाऱ्यांच्या तपासासंदर्भात पूर्वीच्या तत्परतेच्या अभावास कारणीभूत असलेल्या जडत्वासाठी अंशतः जबाबदार असल्याचे मानले जाणाऱ्या, केंद्र सरकारच्या देखरेखीतून काढून टाकले. आरोपीची ओळख लक्षात न घेता आणि सरकारच्या हस्तक्षेपाशिवाय सार्वजनिक अधिकाऱ्यांवरील भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची कसून चौकशी केली जाईल याची खात्री करण्यासाठी केंद्रीय सतर्कता आयोग जबाबदार राहिल. तसेच केंद्रीय सतर्कता

आयोगची स्वातंत्र्य आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केली, त्याला कायदाने घालून दिलेला दर्जा दिला.

प्रभावी कामकाज आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी न्यायालयाने अंमलबजावणी संचालनालय, नोडल एजन्सी आणि अभियोजन एजन्सीला निर्देश दिले.

सार्वजनिक भ्रष्टाचारावरील विधायी धोरणाच्या अनुपस्थितीच्या प्रकाशात उच्चारलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी न्यायालयाने आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर केला.

अध्यक्ष रेल्वे बोर्ड
विरुद्ध
चंद्रिमा दास
मनु/एस सी/0046/2000

वस्तुस्थिती

श्रीमती चंद्रिमा दास, कलकत्ता उच्च न्यायालयात प्रॅक्टिस करणाऱ्या वकील, यांनी भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये रेल्वे बोर्डाच्या अध्यक्षांसह रेल्वेच्या अनेक कर्मचाऱ्यांविरुद्ध याचिका दाखल केली आणि पीडितेला नुकसानभरपाईची मागणी केली. पूर्व रेल्वेच्या हावडा स्थानकात श्रीमती हनुफा खातून या बांगलादेशी नागरिकावर रेल्वेच्या कर्मचाऱ्यांसह अनेकांनी सामूहिक बलात्कार केला होता .

श्रीमती चंद्रिमा दास यांनी हावडा रेल्वे स्थानकावरील असामाजिक आणि गुन्हेगारी कृत्यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी प्रतिसादकर्त्यांना निर्देश देण्यासह इतर अनेक सवलतींचा दावा केला.

उच्च न्यायालयाने श्रीमती हनुफा खातून साठी रु.१० लाख नुकसान भरपाई दिली कारण इमारतीत जि रेल यात्री निवास होता तिथे बलात्कार झाल्याचे श्रीमती हनुफा खातून यांचे मत होते जि इमारत रेल्वेशी संबंधित आहे आणि रेल्वे कर्मचाऱ्यांनी हे कृत्य केले आहे.

उच्च न्यायालयाच्या या निर्णयाविरोधात अपीलकर्त्यांनी अपील केले

कायद्याचे प्रश्न

- भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये स्थापन केलेल्या कार्यवाहीमध्ये भरपाईचा दावा केला जाऊ शकतो का?
- रेल्वे/भारतीय संघ पीडितेला भरपाई देण्यास जबाबदार आहे की नाही?

आयोजित (निष्कर्ष)

नुकसान भरपाईसाठी पीडितेच्या दाव्याची वैधता कायम ठेवत न्यायालयाने म्हटले की, “श्रीमती हनुफा खातून यांनी नुकसान भरपाईसाठी दिवाणी न्यायालयात जावे आणि घटनेच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये याचिका स्वीकारली जाऊ शकत नाही. सार्वजनिक कार्यकर्ते गुंतलेले असले आणि हे प्रकरण मूलभूत अधिकारांच्या उल्लंघनाशी किंवा सार्वजनिक कर्तव्यांच्या अंमलबजावणीशी संबंधित असले तरीही, खाजगी कायद्यांतर्गत नुकसान भरपाईसाठी दावा दाखल केला जाऊ शकतो तरीही सार्वजनिक कायद्यांतर्गत उपाय उपलब्ध असेल.”

आयोजित (निष्कर्ष)

संविधानाच्या अनुच्छेद २१ अन्वये हमी दिलेला जीवनाचा हक्क भारतीय नागरिकांना तसेच गैर-नागरिकांना उपलब्ध आहे. तिला नुकसान भरपाई देण्याचे राज्य घटनात्मक उत्तरदायित्वाखाली आहे, असे न्यायालयाने मानले आणि म्हणून, नुकसान भरपाईला परवानगी देणारा उच्च न्यायालयाचा पूर्वीचा निकाल वैध आहे असे ठरवले.

रेल्वे कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या बलात्काराच्या गुन्ह्यासाठी कोर्टाने केंद्र सरकारला जबाबदार धरले. न्यायालयाने म्हटले आहे की कल्याणकारी राज्यात, सरकारची कार्ये अनेक पटींनी असतात - केवळ संरक्षण आणि प्रशासनाशी संबंधित नसून शैक्षणिक, व्यावसायिक, सामाजिक, आर्थिक आणि अगदी वैवाहिक क्षेत्रांमध्ये देखील विस्तारित असतात.

**नर्मदा बचाओ आंदोलन
विरुद्ध
युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर
मनु/एस सी/0046/2000**

वस्तुस्थिती

सन १९९४ मध्ये याचिका करता जोकी धरणविरोधी संघटन आहे त्यांनी सरदार सरोवर बांधकामाला विरोध करणारी रिट याचिका दाखल केली होती जि की नर्मदा नदी प्रणालीतील जलस्रोतांच्या इष्टतम वापरासाठी सरोवर धरण हाती घेतली होती. पर्यावरणीय परवानग्यांचा अभाव, व्यापक विस्थापन आणि अपुरी पुनर्वसन योजना ही कारणे होती ज्याच्या आधारे धरणाचे बांधकाम थांबवण्याची मागणी केली.

आयोजित (निष्कर्ष)

अगदी सुरुवातीलाच न्यायालयाने या प्रकल्पाच्या फायद्यांवर प्रकाश टाकला. हा प्रकल्प राष्ट्रीय हिताच्या विरोधात असल्याचा याचिकाकर्त्याने मांडलेला युक्तिवाद 1990 च्या जागतिक बँकेच्या अहवालावर अवलंबून राहून बाजूला काढण्यात आला, ज्यात प्रकल्पाची किंमत आणि फायद्याचे विश्लेषण करण्यात आले होते, ज्यात मुळात सरदार सरोवर धरण बांधण्याचे फायदे सांगितले होते . या धरणाचे फायदे इतके मोठे

होते की ते मानवी आणि पर्यावरणाच्या विघटनाच्या खर्चापेक्षा जास्त होते.

आवश्यक पर्यावरणीय परवानग्यांशिवाय प्रकल्प पूर्ण झाला नाही. जलसंपदा मंत्रालय, पर्यावरण आणि वन मंत्रालय आणि गुजरात सरकार यांनी प्रकल्पाच्या पर्यावरणीय प्रभावाचे मूल्यांकन करणारे तपशीलवार अहवाल सादर केले. हे ओळखून न्यायालयाने म्हटले की, सरकारला या प्रकल्पाच्या पर्यावरणीय पैलूंबाबत खूप काळजी असल्याचे स्पष्ट होते.

या प्रकल्पामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होण्याची शक्यता आहे या याचिकाकर्त्यांच्या दाव्याच्या विरुद्ध न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की, हा प्रकल्प अनेक मार्गांनी पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी सकारात्मक योगदान देईल जसे की, दुष्काळी भागात पाणी वाहून नेणे आणि पाणीटंचाईचे देश वातावरण जिथे तणावाखाली आहे, शेती टिकवून ठेवण्यासाठी आणि हरित कवच पसरवण्यासाठी या प्रकल्पाचे फायदे आवश्यक आहेत.

विस्थापित आदिवासी आणि गैर-आदिवासी कुटुंबांच्या पुनर्वसनाच्या प्रश्नासंदर्भात, न्यायालयाने पुरेशी पुनर्वसन योजना अस्तित्वात असल्याचे नमूद केले. १९७९ मध्ये, न्यायमूर्ती व्ही. रामस्वामी यांच्या नेतृत्वाखालील न्यायाधिकरणाने दिलेल्या पुरस्कारांमध्ये पुनर्वसन योजनेची रूपरेषा होती. ते आयोजित केले:

-
- ज्या कुटुंबांची 25% पेक्षा जास्त शेतजमीन अधिग्रहित झाली आहे, त्यांना अधिग्रहित केलेल्या जमिनीच्या मर्यादित निवडलेल्या बागायती जमिनीचा हक्क असेल. याशिवाय, प्रत्येक प्रकल्पग्रस्त व्यक्तीला घराचा भूखंड मोफत दिला जाईल आणि दुसऱ्या जागेवर त्यांचा बंदोबस्त आणि पुनर्वसन अनुदान दिले जाईल.
 - पुनर्वसनाच्या ठिकाणी पुरविण्यात येणाऱ्या नागरी सुविधांमध्ये प्रत्येक १०० कुटुंबांमागे एक प्राथमिक शाळा, एक पंचायतीची इमारत यांचा समावेश आहे. प्रत्येक 500 कुटुंबांमागे, एक दवाखाना, एक बीज भांडार, एक बाल उद्यान, एक गाव तलाव आणि एक धार्मिक प्रार्थनास्थळ; एक पिण्याच्या पाण्याची विहीर, प्रत्येक कॉलनीला मुख्य रस्त्याला जोडणारा रस्ता, विद्युतीकरण, स्वच्छता व्यवस्था इ.

पुनर्वसन योजनांवर देखरेख आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी एजन्सी आणि यंत्रणांच्या विस्तृत नेटवर्कची उपस्थिती न्यायालयाने लक्षात घेतली.

नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरण

1979 च्या न्यायाधिकरणाच्या निवाड्याचा परिणाम म्हणून स्थापन केलेल्या संस्थेने खालील कार्ये पार पाडली:

- सरदारच्या बुडित जमिनीच्या संदर्भात भूसंपादनाच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवणे, जि जमीन सरदार सरोवर प्रकल्प (ससप्र) आणि इंदिरा (नर्मदा) सागर प्रकल्प (ईसप्र) मध्ये वापरल्या गेली आहे.
- संबंधित राज्यांमधील सरदार सरोवर प्रकल्प आणि इंदिरा सागर प्रकल्प च्या बाधित गावांमध्ये प्रकल्पग्रस्त कुटुंबांच्या पुनर्वसनाच्या कृती आराखड्याच्या अंमलबजावणीच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवणे.
- अंमलबजावणीच्या परिणामांच्या प्रकाशात वेळोवेळी दुसऱ्या जागेवरची राहण्याची स्थिती आणि पुनर्वसन कृती योजनेचा आढावा घेणे.
- पुनर्वसनाच्या बाबतीत प्रगतीचे निरीक्षण आणि मूल्यमापन करण्याच्या संदर्भात प्रत्येक राज्याने सोपवलेल्या एजन्सीच्या अहवालांचे पुनरावलोकन करणे.
- पुनर्वसन कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचे परीक्षण आणि पुनरावलोकन करणे परी भारत सरकार आणि पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून इंदिरा सागर प्रकल्प आणि सरदार सरोवर प्रकल्प ला दिलेली मंजूरी लक्षात घेऊन धरणाची उंची वाढवणे.
- सरदार सरोवर प्रकल्प आणि इंदिरा सागर प्रकल्प च्या पुनर्वसनाच्या कार्यक्रमांमध्ये गुंतलेली राज्ये/एजन्सी यांच्याशी समन्वय साधण्यासाठी.
- सरदार सरोवर प्रकल्प आणि इंदिरा सागर प्रकल्पशी संबंधित पुनर्वसन आणि पुनर्वसनाच्या बाबतीत कोणतीही किंवा सर्व क्रियाकलाप करणे.

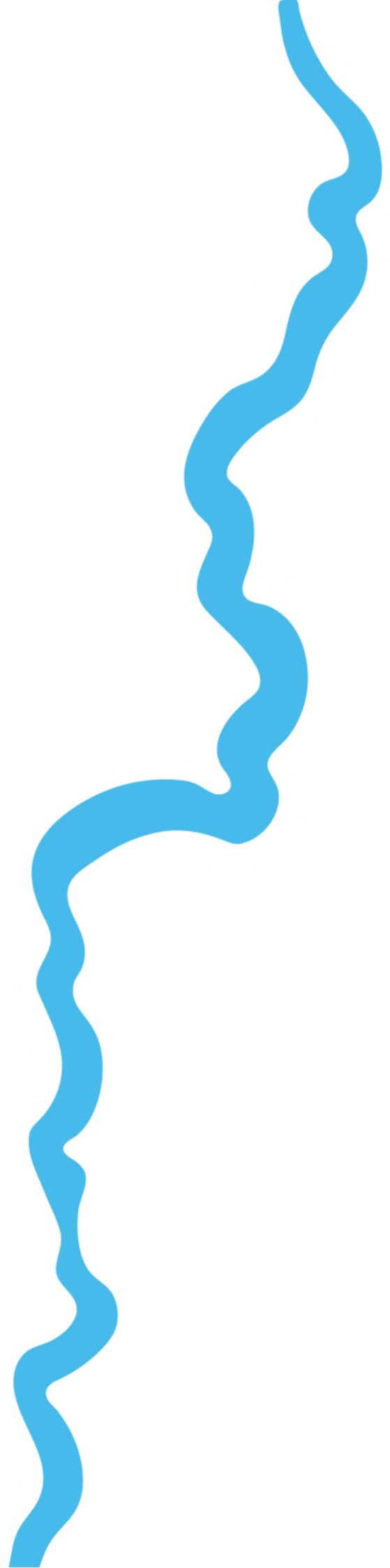
प्रकल्पग्रस्त कुटुंबांना त्यांच्या समस्या मांडता याव्यात यासाठी गुजरात, मध्य प्रदेश आणि राजस्थान या तीन राज्यांमध्ये तक्रार निवारण यंत्रणा स्थापन करण्यात आली.

न्यायालयाने खालील निर्देश जारी केले:

- न्यायाधिकरणाच्या निवाड्यानुसार धरणाचे बांधकाम सुरू राहिल.
- मदत आणि पुनर्वसन उप-गटाने ९० मीटरपर्यंतचे बांधकाम मंजूर केल्यामुळे, ते त्वरित हाती घेतले जाऊ शकते . यापुढे उंची वाढवणे केवळ परवानगी असल्यास मदत आणि पुनर्वसन आणि मदत आणि पुनर्वसन उप-गटाच्या मंजूरीवर

अंमलबजावणी करेल. तीन तक्रार निवारण प्राधिकरणांशी सल्लामसलत केल्यानंतर मदत आणि पुनर्वसन उप-गट पुढील बांधकामास मंजूरी देईल.

- सरकारच्या सचिवाखालील पर्यावरण उप-गट धरणाच्या बांधकामाच्या प्रत्येक टप्प्यावर, ९० मीटरच्या पुढे पुढील बांधकाम करण्यापूर्वी पर्यावरण मंजूरीचा विचार करेल आणि देईल.
- धरणाची उंची ९० मीटरपेक्षा जास्त वाढवण्याची परवानगी नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरणाकडून वेळोवेळी, मदत आणि पुनर्वसन उप-गट आणि पर्यावरण उप-समूह यांच्याकडून वर नमूद केलेल्या मंजूरी मिळाल्यानंतर दिली जाईल.
- निवारणाचे अहवाल अधिकाऱ्यांनी आणि विशेषतः मध्य प्रदेशातील, जमिनीची ओळख, योग्य जमिनीचे संपादन आणि प्रकल्पाबाहेरील लोकांचे पुनर्वसन करण्यासाठी आवश्यक पावले उचलण्याच्या कामात बरीच ढिलाई असल्याचे दिसून येते. आम्ही मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र आणि गुजरात या राज्यांना पुरस्काराची अंमलबजावणी करण्याचे निर्देश देतो आणि त्यांनी ऑफर केलेल्या पॅकेजच्या संदर्भात बाहेरील व्यक्तींना मदत आणि पुनर्वसन करावे आणि या राज्यांनी या संदर्भात

नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरण किंवा पुनरावलोकन समिती किंवा तक्रार निवारण प्राधिकरणाणे द्वारे दिलेल्या कोणत्याही निर्देशांचे पालन करावे.

- पर्यावरण मंजूरी अंतर्गत लादलेल्या अटींचे पुरेसे पालन केले गेले असले तरीही नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरण आणि पर्यावरण उप-समूह केवळ संरक्षणासाठीच नव्हे तर पर्यावरण पुनर्संचयित करण्यासाठी आणि सुधारण्यासाठी सर्व पावले उचलली जात आहेत याची देखरेख आणि खात्री करणे सुरु ठेवतील.
- नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरण आजपासून (निकालापासून) चार आठवड्यांच्या आत पुढील बांधकाम आणि हाती घेतलेल्या मदत आणि पुनर्वसन कार्यासंदर्भात कृती आराखडा तयार करेल. असा कृती आराखडा एक कालमर्यादा निश्चित करेल जेणेकरून मदत आणि पुनर्वसन क्रमाक्रमाने सुनिश्चित होईल धरणाची उंची वाढल्याने प्रत्येक राज्याने नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरण द्वारे तयार केलेल्या कृती आराखड्याच्या अटींचे पालन करावे आणि कोणताही वाद किंवा अडचण उद्भवली तरीही , पुनरावलोकन समितीसमोर प्रतिनिधित्व केले जाऊ शकते. तथापि, प्रत्येक राज्याने एनसीएने निर्दिष्ट केलेल्या मर्यादापर्यंत आणि पुनर्वसनाच्या उद्देशाने जमिनीच्या संपादनासंदर्भात नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरणाच्या निर्देशांचे पालन करणे बंधनकारक असेल.

-
- नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरण समोर असलेल्या एखाद्या मुद्द्यावर कोणताही निराकरण न झालेला वाद असतानाही जेव्हा ते करणे आवश्यक असेल तेव्हा पुनरावलोकन समितीची बैठक होईल . कोणत्याही परिस्थितीत धरणाच्या बांधकामाच्या प्रगतीवर आणि पुनरावलोकन कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी पुनरावलोकन समितीची तीन महिन्यातून एकदा बैठक होईल . पुरस्काराच्या अंमलबजावणीमध्ये कोणत्याही कारणास्तव गंभीर मतभेद उद्भवल्यास आणि पुनरावलोकन समितीमध्ये त्याचे निराकरण केले जाऊ शकत नसल्यास, समिती तो पंतप्रधानांकडे पाठवू शकते ज्यांचा निर्णय, त्यासंदर्भात, अंतिम आणि सर्व संबंधितांवर बंधनकारक असेल.
 - तक्रार निवारण प्राधिकरण स्वतंत्र असतील, गरज भासल्यास, पुनरावलोकन कार्यक्रमांच्या योग्य अंमलबजावणीसाठी संबंधित राज्यांना योग्य निर्देश जारी करण्यासाठी आणि त्याच्या निर्देशांची अंमलबजावणी न झाल्यास, तक्रार निवारण प्राधिकरणाला संपर्क साधण्याचे स्वातंत्र्य असेल. योग्य आदेशांसाठी पुनरावलोकन समितीला संपर्क साधावा.
 - प्रकल्प शक्य तितक्या लवकर पूर्ण व्हावा यासाठी सर्व प्रयत्न केले जातील.

एम.सी. मेहता विरुद्ध कमलनाथ मनु/एस सी/0189/2002

वस्तुस्थिती

१९९० मध्ये स्पॅन मोटेल्स प्रा. लि., स्पॅन मोटेल्सच्या मालकांनी, स्पॅन क्लब नावाने एक उपक्रम सुरू केला. मोठ्या भूभागावर अतिक्रमण करून क्लब बांधण्यात आला होता, ज्यामध्ये मोठ्या वनजमिनीचाही समावेश होता. कमल नाथ, तत्कालीन पर्यावरण आणि वनमंत्री, ज्यांचा स्पॅन मोटेल्सशी थेट संबंध असल्याचे ओळखले जाते ते १९९४ मध्ये कंपनीला जमीन नियमित करण्यासाठी आणि भाडेतत्त्वावर देण्यास जबाबदार होते. अतिक्रमणामुळे बियास नदीला सूज आली आणि नंतर त्याचा मार्ग बदलला आणि स्पॅन क्लब वाहून गेला. नदीचा प्रवाह दुसऱ्यांदा बदलण्यासाठी संबंधित व्यवस्थापनाने बुलडोझर आणि अर्थमूव्हरचा वापर केला. १९९५ मध्ये महापुरामुळे १०५ कोटी रुपयांच्या मालमत्तेचे नुकसान झाले होते .

१९९६ : न्यायालयाने एक निर्णय दिला ज्यात

भारत सरकार, पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने दिलेली पूर्व मान्यता आणि मोटेलच्या नावे भाडेपट्टी लेखी करारनामा रद्द करण्यात आली.

हिमाचल प्रदेश सरकारला हे क्षेत्र ताब्यात घेण्याचे आणि त्याच्या मूळ नैसर्गिक परिस्थितीत पुनर्संचयित करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते.

मोटेल हे पर्यावरण आणि पर्यावरणाच्या क्षेत्राच्या पुनर्स्थापनेसाठी खर्चाच्या मागाने भरपाई देईल.

नदीपात्रात आणि बियास नदीच्या काठावर मोटेलने केलेल्या विविध संरचनेमुळे होणारे प्रदूषण दूर करून उलट करावे.

मोटेल प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी नदीत सोडणार नाही. हिमाचल प्रदेश प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने मोटेलने स्थापन केलेल्या प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे/उपचार संयंत्रांची तपासणी करण्याचे निर्देश देण्यात आले. मोटेलद्वारे सोडण्यात येणारा सांडपाणी/कचरा विहित मानकांनुसार नसल्यास, मोटेलवर कायदानुसार कारवाई केली जाईल.

हिमाचल प्रदेश प्रदूषण नियंत्रण मंडळ बियास नदीत प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी सोडण्यास परवानगी देणार नाही. बोर्ड कुल्लू-मनाली परिसरातील सर्व हॉटेल्स/संस्था/कारखान्यांची तपासणी करेल जर त्यापैकी कोणी प्रक्रिया न केलेला सांडपाणी/कचरा नदीत सोडत असेल तर, बोर्ड कायदानुसार कारवाई करेल.

न्यायालयाने सार्वजनिक विश्वास सिद्धांते देखील ओळखले ज्याचा अर्थ असा आहे की, सार्वभौम लोकांसाठी काही संसाधने खाजगी मालमत्तेच्या मालकीची पर्वा न करता, जमिनीच्या कायद्याचा एक भाग म्हणून विश्वास ठेवतात.

१९९६ मध्ये न्यायालयाने आपल्या निकालाद्वारे निकाल दिलेला हा खटला प्रदूषण दंडाची रक्कम निश्चित करण्यासाठी पुन्हा न्यायालयासमोर आणण्यात आला.

कायद्याचे प्रश्न

या प्रकरणाशी संबंधित प्रश्न हा प्रदूषकांच्या जबाबदारीच्या मर्यादा आणि प्रदूषण दंडाची रक्कम आणि त्यांना भरावी लागणाऱ्या नुकसानीच्या स्वरूपाचा होता.

=

POLLUTERS PAY

आयोजित (निष्कर्ष)

न्यायालयाने आपल्या निकालात असे म्हटले आहे की पर्यावरणास धोका करणे हे संविधानाने हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकारांना धोक्यात आणण्यासारखे आहे आणि अशा प्रकारे नुकसान केवळ पुनर्संचयित उद्देश मर्यादित नाही तर पीडितांचे नुकसान देखील आहे. "जीवनासाठी" आवश्यक असलेल्या हवा, पाणी आणि माती या मूलभूत पर्यावरणातील घटकांचा कोणताही अडथळा घटनेच्या अनुच्छेद २१ च्या अर्थानुसार "जीवनासाठी" धोकादायक असेल. घटनेच्या अनुच्छेद २१ अन्वये अधिकारांच्या अंमलबजावणीच्या बाबतीत, या न्यायालयाने, वर उल्लेख केलेल्या कायद्यांच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याबरोबरच, घटनेच्या अनुच्छेद १४ आणि २१ नुसार मूलभूत अधिकारांना देखील प्रभावी केले आहे आणि असे म्हटले आहे की जर ते अधिकार पर्यावरणास त्रास देऊन उल्लंघन केले जाते, ते केवळ पर्यावरणीय समतोल पुनर्संचयित करण्यासाठीच नव्हे तर त्या त्रासामुळे ग्रस्त झालेल्या पीडितांना देखील नुकसान भरपाई देऊ शकते.

यालयाने या प्रकरणात अनुकरणीय नुकसान आणि प्रदूषक वेतन तत्त्वाची स्थापना केली. त्यात म्हटले आहे की, "प्रदूषण ही नागरी चूक आहे. त्याच्या स्वभावाने, तो एक संपूर्ण समाजाविरुद्ध केलेला अत्याचार आहे. म्हणून, एखाद्या व्यक्तीला, जो प्रदूषणास कारणीभूत ठरतो, त्याला पर्यावरण आणि पर्यावरणाच्या पुनर्संचयित करण्यासाठी नुकसान भरपाई भरावी लागते. गुन्हेगाराच्या कृत्यामुळे ज्यांचे नुकसान झाले आहे त्यांना नुकसान भरपाई देखील द्यावी लागेल. अनुच्छेद ३२ अंतर्गत या न्यायालयाचे अधिकार प्रतिबंधित नाहीत आणि ते एका जनहित याचिका किंवा रिट याचिकेत नुकसान भरपाई देऊ शकते जसे की निर्णयांच्या मालिकेत ठेवण्यात आले आहे. उपरोक्त नुकसानांव्यतिरिक्त, प्रदूषणास कारणीभूत

ठरलेल्या व्यक्तीला अनुकरणीय नुकसान भरपाईसाठी देखील जबाबदार धरले जाऊ शकते जेणेकरून ते इतरांसाठी कोणत्याही प्रकारे प्रदूषण होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक म्हणून कार्य करू शकेल.”

स्पॅन हॉटेलसना अनुकरणीय नुकसानीच्या रूपात १० लाख रुपयांचा दंड लादण्यात आला.

युनियन ऑफ इंडिया विरुद्ध असोसिएशन फॉर डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स मनु/एस सी/0394/2002

वस्तुस्थिती

उमेदवारांची शैक्षणिक आणि गुन्हेगारी पार्श्वभूमी तसेच त्यांची मालमत्ता आणि दायित्वे यांची माहिती मतदारांना देण्याचे निवडणूक आयोगाला निर्देश देणाऱ्या उच्च न्यायालयाच्या आदेशाला आव्हान देत भारतीय संघाने सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली.

कायद्याचे प्रश्न

1. मतदारांना निवडणूक लढविणाऱ्या व्यक्तींचे संबंधित तपशील जाणून घेण्याचा अधिकार आहे का?
2. उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार निवडणूक आयोगाला निर्देश देण्याचा अधिकार आहे का?

आयोजित (निष्कर्ष)

न्यायालयाने असे म्हटले आहे की नागरिकांना सार्वजनिक कार्यकर्ते आणि पदासाठी उमेदवार, त्यांची मालमत्ता आणि गुन्हेगारी आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमी जाणून घेण्याचा अधिकार आहे आणि हा अधिकार भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या घटनात्मक अधिकारातून प्राप्त झाला आहे.

उमेदवारांच्या पूर्ववृत्तांबद्दल जाणून घेण्याचा अधिकार मतदारांना मिळण्याची गरज ओळखून न्यायालयाने असे म्हटले की:

“आमच्या मते, अगदी अशिक्षित मतदाराचा निर्णय देखिल, योग्यरित्या शिक्षित आणि प्रतिस्पर्धी उमेदवाराची माहिती असल्यास, उमेदवार निवडण्या साठीत्याच्या स्वतःच्या संबंधित निकषांवर आधारित असेल. लोकशाहीत, देशासाठी आणि नागरिकांच्या - मतदारांच्या हितासाठी कार्यक्षम कारभार करण्यासाठी नियतकालिक निवडणुका घेतल्या जातात. लोकशाही शासन पद्धतीत मतदारांना अत्यंत महत्त्व असते.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १९(१)(अ) च्या अंतर्गत मतदारांना माहितीचा अधिकार मिळवून देणे , न्यायालयाने असे सांगितले आहे की:

आमच्या संविधानानुसार, अनुच्छेद १९(१)(अ) मध्ये भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची तरतूद आहे, निवडणुकीच्या बाबतीत मतदारांचे भाषण किंवा अभिव्यक्ती मतदानाचा समावेश असेल; म्हणजे मतदार बोलतो किंवा मत देऊन व्यक्त होतो. यासाठी, निवडल्या जाणाऱ्या उमेदवाराची माहिती असणे आवश्यक आहे.”

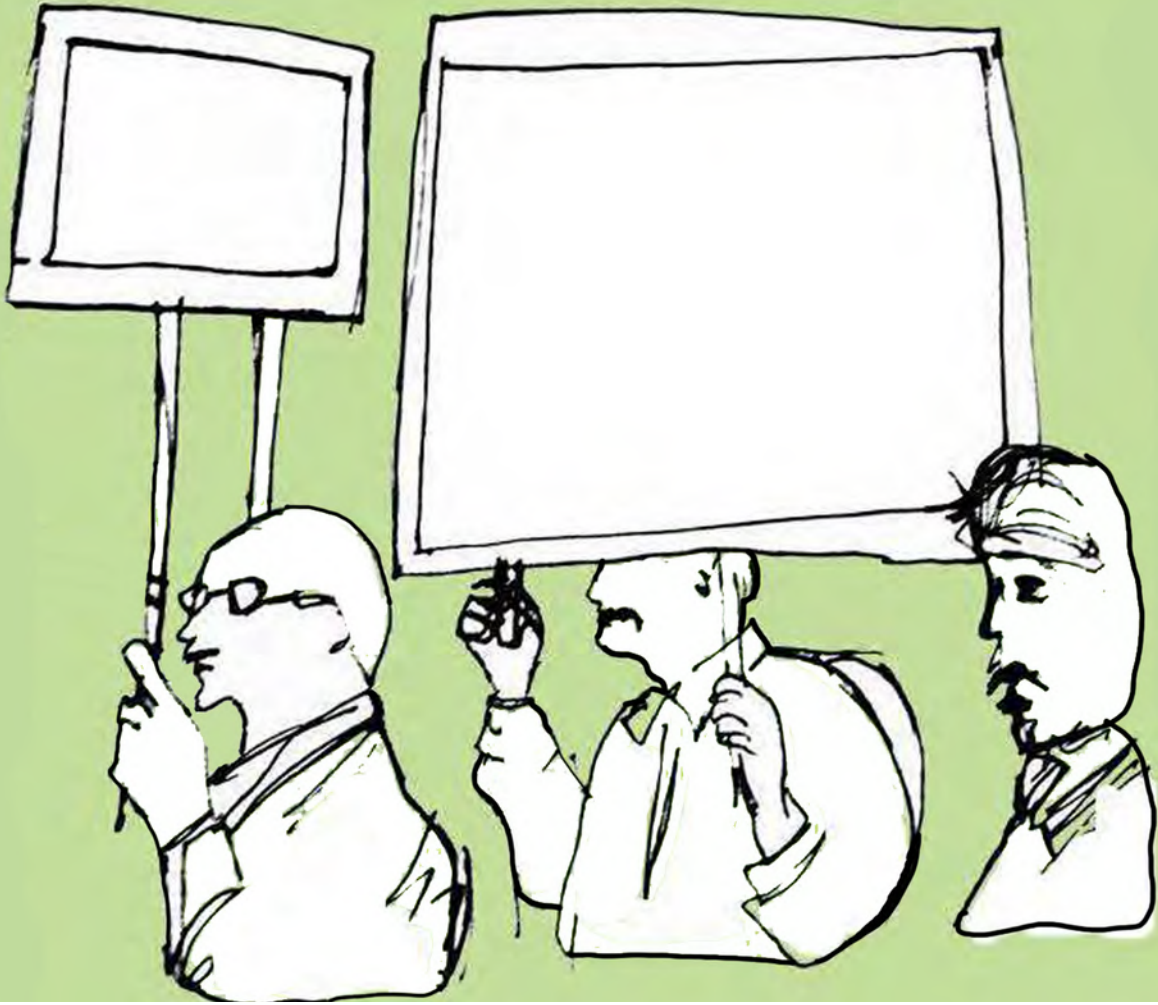

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३२४ चा हवाला देऊन, जे निवडणूक आयोगाला नागरिकांना उमेदवारांच्या माहितीचा अधिकार सुरक्षित करण्यासाठी निर्देश जारी करण्याचा अधिकार देते, न्यायालयाने म्हटले:

“जेथे कायदा शांत असेल, अनुच्छेद ३२४ हे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका घेण्याच्या उद्दिष्टासाठी कार्य करण्यासाठी शक्तीचा साठा आहे. मोठ्या लोकशाहीत वेळोवेळी उद्भवू शकणाऱ्या अनंत विविध परिस्थितींमध्ये संविधानाचा एक प्राणी या नात्याने आयोगाने स्वतःच्या अधिकारात अवशिष्ट शक्ती वापरण्याची संधी सोडण्याची काळजी घटनेने घेतली आहे , कारण प्रत्येक आकस्मिक परिस्थितीची पूर्वकल्पना करता येत नाही. किंवा अधिनियमित कायदे किंवा नियमांद्वारे अपेक्षित आणि आवश्यक निर्देश जारी करून, आयोग या विषयावर कायदा होईपर्यंत पोकळी भरून काढू शकतो.”

माजी कॅप्टन हरीश उप्पल विरुद्ध भारत संघ आणि इतर मनु/एस सी/1141/2002

वस्तुस्थिती

या सर्व याचिकांमध्ये वकिलांनी संप आणि/किंवा बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन बेकायदेशीर घोषित करण्याची मागणी करण्यात आली होती.

कायद्याचे प्रश्न

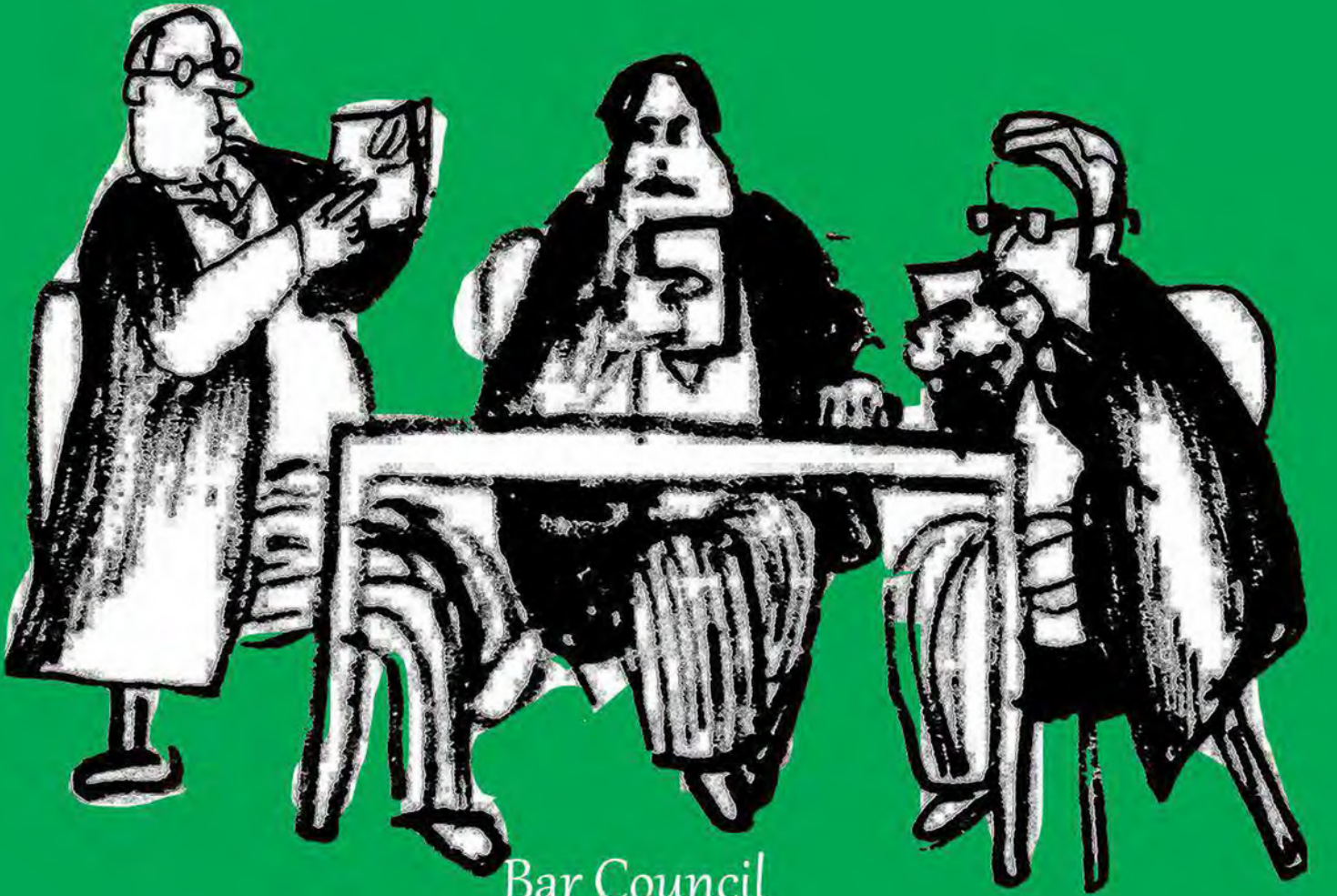
वकिलांना संप करण्याचा आणि/किंवा न्यायालयांवर बहिष्कार टाकण्याचा अधिकार आहे का?

निर्णय

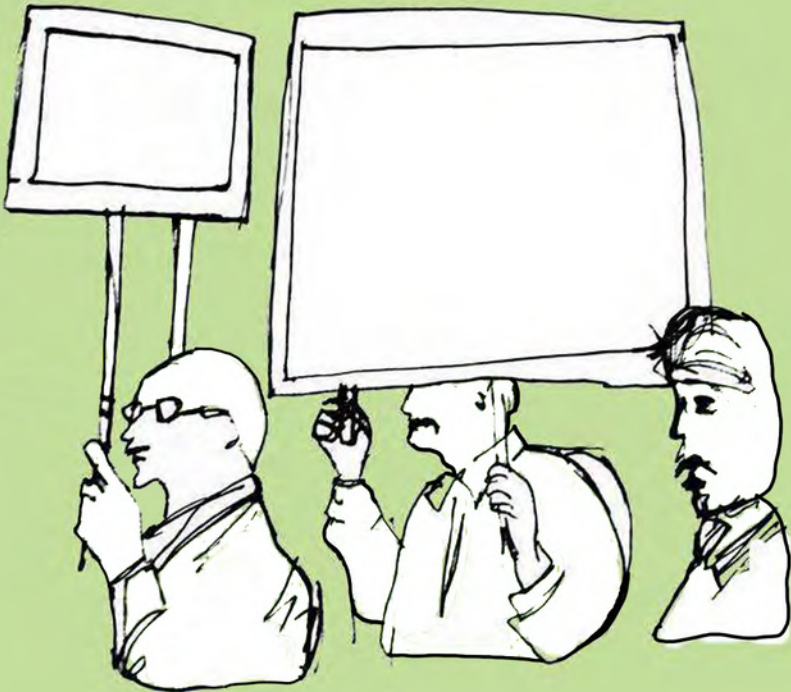
वकिलांचा संप बेकायदेशीर आणि अनैतिक असल्याचे न्यायालयाने म्हटले आहे. खटल्यांची सुनावणी आणि निकाल देण्याची न्यायालयाची जबाबदारी ओळखून खंडपीठाने म्हटले की, केवळ वकील संपावर असल्याने न्यायालय खटला पुढे ढकलू शकत नाही. वकील किंवा पक्षकार न्यायालयात हजर न झाल्यास, कायद्यात विचारात घेतलेले आवश्यक परिणाम पाळले जातील.

न्यायालयांचे कामकाज सुरळीत चालावे यासाठी वकील परिषदेच्या भूमिकेबाबत न्यायालयाने म्हटले आहे की, वकील परिषदने न्यायालयांचा सन्मान राखला पाहिजे आणि अव्यावसायिक वर्तन होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.

Bar Council

संविधानाच्या अनुच्छेद १४५ आणि अधिवक्ता अधिनियमचे कलम ३० ज्याने सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाला नियम तयार करण्याचा अधिकार दिला आहे, त्याकडे लक्ष देऊन, न्यायालयाने वकील परिषदेला इशारा दिला की न्यायालयांना वकील परिषदेच्या अधिकारांबद्दल आणि त्यापलीकडे नियम तयार करावे लागतील. अवमान आणि/किंवा अव्यावसायिक वर्तनासाठी दोषी असलेल्या वकिलांच्या वर्तनाचा सामना करण्यासाठी परिषद स्थापित केली पाहिजे अशे न्यायालयाने म्हटले.

त्यामुळे न्यायालयाने हे मान्य केले की संप करण्याचा अधिकार अस्तित्वात आहे आणि दुर्मिळ परिस्थितीने तशी मागणी केल्यास त्याचा वापर केला जाऊ शकतो. तथापि, सर्वोच्च न्यायालयाने न्याय प्रशासनात वकिलांच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेच्या संदर्भात त्यांच्या संपाचा अधिकार प्रतिबंधित केला. इतर सर्वांसाठी हा पवित्र अधिकार ठामपणे टिकून राहिला.

पीपलस् यूनियन फॉर सिविल लिबर्टीस विरुद्ध भारत संघ आणि इतर मनु/एस सी/0234/2003

वस्तुस्थिती

यूनियन ऑफ इंडिया विरुद्ध असोसिएशन ऑफ डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले होते की निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारांच्या पूर्ववर्तीबद्दल जाणून घेण्याचा नागरिक/मतदाराला अधिकार आहे. अशा अधिकाराची अंमलबजावणी करण्यासाठी न्यायालयाने निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारांना त्यांचे गुन्हेगारी रेकॉर्ड, शैक्षणिक पार्श्वभूमी आणि मालमत्ता आणि दायित्वे यांची माहिती निवडणूक आयोगाला देणे बंधनकारक केले आहे.

तथापि, लोकप्रतिनिधीत्व सुधारणा कायदा, २००२ सह, विधिमंडळाने असोसिएशन ऑफ डेमोक्रेटिक रिफॉर्म्स प्रकरणात दिलेले निर्देश रद्द ठरविले.

दिलेल्या खटल्यातील याचिकाकर्त्यांनी लोकप्रतिनिधी कायद्याच्या अनुच्छेद ३३ब च्या घटनात्मक वैधतेला आव्हान दिले होते, ज्याने उमेदवाराच्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीला प्रकट करण्याचे क्षेत्र मर्यादित केले होते. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १९(१)(अ) नुसार हमी दिलेले हे अनुच्छेद अपुरे आणि नागरिकांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या हक्काचे उल्लंघन करणारे आढळले.

कायद्याचे प्रश्न

- लोकप्रतिनिधी कायद्याचे अनुच्छेद ३३ब हे प्रकटीकरणाचे क्षेत्र मर्यादित करण्यासाठी अनुच्छेद १९(१)(अ) चे उल्लंघन करते का?
- लोकशाही रिफॉर्म्स असोसिएशन प्रकरणात या न्यायालयाने निवडणूक आयोगाला दिलेल्या निर्देशांपासून विचलित होऊन संसदेने आपल्या क्षमतेच्या पलीकडे कृती केली का?

आयोजित (निष्कर्ष)

लोकशाहीतील मतदाराचे महत्त्व ओळखून भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने, अनुच्छेद १९(१)(अ) मध्ये मतदारांना त्यांच्या उमेदवारांबद्दल मूलभूत माहिती असण्याचा अधिकार समाविष्ट केला आहे यावर जोर दिला. मतदानाचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार नसला तरीही, मत देण्याच्या कृतीद्वारे मत व्यक्त करणे हा अनुच्छेद १९(१)(अ) चा भाग आहे, असे त्यात नमूद करण्यात आले आहे.

उमेदवारांबद्दल नागरिकांचा माहितीचा अधिकार आणि उमेदवारांच्या गोपनीयतेचा अधिकार यांच्यात समतोल राखण्याची गरज ओळखून न्यायालयाने असे मत मांडले की सार्वजनिक व्यवहार, प्रशासन आणि उमेदवारांच्या वैयक्तिक जीवनाशी संबंधित प्रकटीकरण या बाबतीत मानके लागू करणे आवश्यक आहे. तथापि, उमेदवारांचा गोपनीयतेचा अधिकार हा सार्वजनिक हितसंबंधांच्या अधीन आहे.

त्यांनी सांगितलेल्या विषयावर कायदा करताना विधीमंडळाने त्यांना योग्य महत्त्व दिले पाहिजे.

न्यायालयाने आरोपित कायद्याचे अनुच्छेद ३३ब असंवैधानिक ठरवले. न्यायालयाने आपल्या निर्णयाची खालील कारणे दिली:

"माहितीचा अधिकार गोठवण्यापेक्षा आणि स्तब्ध होण्याऐवजी राज्य करू द्यावा; परंतु अनुच्छेद ३३ब चा अध्यादेश नॉन-ऑब्स्टंट क्लॉजने मांडलेला आदेश, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी प्रवाही अशा माहितीच्या प्रवाहात अडथळा आणतो."

"अनुच्छेद ३३ब चा निषेध करण्याचे दुसरे कारण असे आहे की, केवळ दुरुस्तीद्वारे विशेषतः जे काही प्रदान केले गेले आहे त्याच्या प्रकटीकरणाची व्याप्ती अवरोधित करून, संसदेने माहितीच्या महत्त्वाच्या पैलूंपैकी एकावर परिणाम करण्यात अपयशी ठरले, उदा., प्रकटीकरण, मालमत्ता आणि दायित्वे आणि अशा प्रकारे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा एक भाग म्हणून माहितीच्या अधिकारावर परिणाम करण्यासाठी ठोस उपाय करण्यात अयशस्वी ठरले.

माहितीचा अधिकार जो आता विधिमंडळाद्वारे प्रदान करण्यात आला आहे तो निःसंशयपणे एका आवश्यक मुद्द्याशी संबंधित आहे परंतु यापुढे चर्चा केल्याप्रमाणे मालमत्ता आणि दायित्वांशी संबंधित इतर आवश्यक पैलूंकडे दुर्लक्ष करून, संसदेने माहितीची व्याप्ती अनावश्यकपणे मर्यादित केली आहे जी नागरिकांनी घेतली पाहिजे जे की अनुच्छेद १९(१)(अ) मध्ये समाविष्ट केलेल्या हमींवर आक्षेप घेतला आहे.

- न्यायालयाने विशिष्ट पैलूंच्या संदर्भात उमेदवारांच्या माहितीच्या अधिकारावर चर्चा केली.
- गुन्हेगारी पार्श्वभूमी आणि उमेदवारांवरील प्रलंबित गुन्हेगारी खटले- न्यायालयाने संसदेने काय तरतूद केली होती, म्हणजे लोकप्रतिनिधी कायद्याचे अनुच्छेद ३३अ, गुन्हेगारी पार्श्वभूमीच्या संदर्भात पुरेसे असल्याचे आढळले.
 - माहितीचा अधिकार नागरिकांना लागू करण्यासाठी मालमत्ता आणि दायित्वांचे प्रकटीकरण आवश्यक असल्याचे न्यायालयाला वाटले. ते आयोजित केले की:

"उमेदवारांच्या आर्थिक स्थितीबद्दलची जनजागृती हे मत तयार करण्यात खूप मदत करेल की उमेदवाराने, पदासाठी निवडून आल्यानंतर स्वतःच्या नावावर किंवा कुटुंबातील सदस्यांच्या नावाने संपत्ती जमा केली आहे की नाही. ज्या वेळी उमेदवार पुन्हा निवडणूक घेऊ इच्छितो, त्या वेळी नागरिक/मतदारांना निवडणुकीपूर्वी आणि नंतरच्या मालमत्तेची तुलनात्मक कल्पना असू शकते जेणेकरून उच्च सार्वजनिक कार्यालयाचा वापर स्वतःची वाढीसाठी केला गेला असेल किंवा नाही हे तपासता येईल. योगायोगाने, हा खुलासा झटपट पैसे कमावण्यासाठी सत्तेचा दुरुपयोग रोखण्यासाठी काम करेल - एक आजार, जो कोणीही नाकारू शकत नाही, राजकीय व्याप्ती व्यापून टाकत आहे. आमच्या लोकशाहीचा घेरा राष्ट्राचे उत्तरदायित्वांच्या संदर्भात, प्रकटीकरण मतदारांना इतर गोष्टींबरोबरच, उमेदवाराकडे सार्वजनिक वित्तीय संस्था किंवा सरकारला देय असलेली थकबाकी आहे की नाही हे जाणून घेण्यास सक्षम करेल. अशा माहितीचा सार्वजनिक पैशांशी व्यवहार करताना उमेदवारांच्या पूर्ववृत्तांवर आणि प्रवृत्तींवर संबंधित परिणाम होतो."

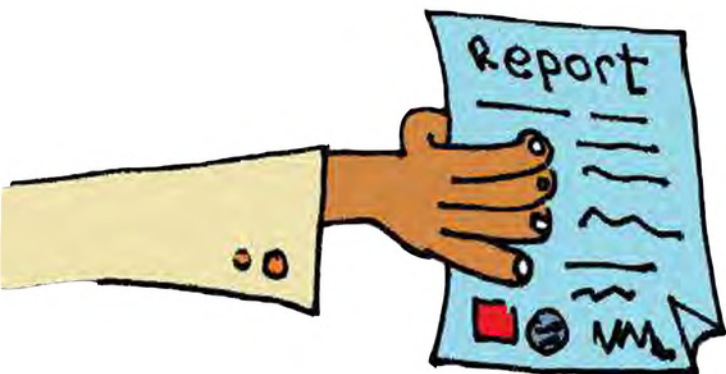
- घटनेच्या अनुच्छेद १९(१)(अ) मधील माहितीच्या अधिकाराचा अत्यावश्यक घटक उमेदवारांच्या शैक्षणिक पात्रतेशी संबंधित माहितीचा खुलासा आढळला नाही.

रामेश्वर प्रसाद आणि इतर विरुद्ध भारत संघ आणि इतर मनु/एस सी/0399/2006

वस्तुस्थिती

२००५ मध्ये बिहार विधानसभेच्या निवडणुकांनंतर कोणत्याही पक्षाला स्वबळावर सरकार स्थापन करता आले नाही. अशा स्थितीत अनुच्छेद ३५६ अंतर्गत राष्ट्रपती राजवट लागू करणारी अधिसूचना जारी करण्यात आली आणि विधानसभा निलंबित अॅनिमेशनमध्ये ठेवण्यात आली. नंतर, सत्ता मिळवण्याच्या उद्देशाने घोडे-व्यापार आणि मोठ्या प्रमाणात पक्षांतरांना अटक करून, राज्यपालांनी २७ एप्रिल तसेच २१ मे रोजी राष्ट्रपतींना अहवाल सादर केला. राष्ट्रपतींना अहवाल दिल्यानंतर राज्यपालांनी पहिल्या बैठकीपूर्वीच विधानसभा विसर्जित करण्याच्या आदेशाद्वारे विधानसभा विसर्जित केली.

विधानसभा विसर्जित करण्याच्या राष्ट्रपतींच्या आदेशाची घटनात्मकता, कायदेशीरता आणि वैधता यांना आव्हान देणाऱ्या रिट याचिका संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अन्वये दाखल करण्यात आल्या होत्या.

कायद्याचे प्रश्न

- राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १७४ (२) (ब) अन्वये विधानसभेची पहिली बैठक झाल्याशिवाय ती विसर्जित करण्याची परवानगी आहे का?
- २३ मे २००५ रोजी बिहार विधानसभा बरखास्त करण्याची घोषणा बेकायदेशीर आणि असंवैधानिक आहे का?
- उपरोक्त प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी असल्यास, पूर्वीच्या स्थितीकडे परत जाणे आवश्यक आहे का?
- अनुच्छेद ३६१ ची व्याप्ती काय आहे जी राज्यपालांना संरक्षण देते?

आयोजित (निष्कर्ष)

'विधानसभेचा कालावधी' आणि 'विधानसभेची योग्य घटना' यात फरक आहे, असे न्यायालयाने नमूद केले. अनुच्छेद १७२ पूर्वीच्या कायद्याशी संबंधित असताना, लोकप्रतिनिधित्व कायदा, १९५१ चे अनुच्छेद ७३ हे नंतरच्या प्रकरणाशी संबंधित आहे. अशी कोणतीही घटनात्मक किंवा वैधानिक तरतूद नाही, जी विधानसभेच्या पहिल्या बैठकीपूर्वी विसर्जित करण्यास प्रतिबंध करते. बिहार विधानसभेची स्थापना लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१ च्या अनुच्छेद ७३ अन्वये करण्यात आली होती. त्यामुळे अनुच्छेद १७४ (२) अन्वये विधानसभेची पहिली बैठक झाल्याशिवाय ती विसर्जित केली जाऊ शकत नाही असा याचिकाकर्त्याचा युक्तिवाद रद्द करण्यात आला आहे.

बेकायदेशीर मार्गाने बहुमत एकत्र करण्याचा प्रयत्न केल्याच्या कारणास्तव विधानसभा बरखास्त करण्याचा राज्यपालांचा अधिकार नाकारून न्यायालयाने असे म्हटले की:

“अनुच्छेद ३५६ अंतर्गत अपवादात्मक शक्तीचा आग्रह करण्यासाठी संबंधित विचार म्हणून अशा प्रस्तावाची स्वीकृती विरघळण्याचा पूर गेट उघडू शकते आणि त्याचे भयंकर आणि धोकादायक परिणाम होऊ शकतात. निवडणुकीनंतरचे संरेखन आणि सर्वाना वापस एकत्रित जोडण्याचे प्रयत्न अनैतिक असल्याच्या कारणास्तव, देशाला किंवा राज्याला दुसऱ्या निवडणुकीसाठी नाकारणे हे एक रुकावट असू शकते.”

विधानसभा विसर्जित करण्याचा आदेश घटनाबाह्य असल्याचे आढळून आले. घटनेच्या अनुच्छेद ३५६ नुसार "संबंधित सामग्री" च्या आधारे घोषणा जारी करणे आवश्यक आहे ज्यामध्ये अशी परिस्थिती उद्भवली आहे की राज्य सरकार घटनेच्या तरतुदीनुसार चालवू शकत नाही. तथापि, सध्याच्या प्रकरणात राज्यपालांचा अहवाल ज्याच्या आधारावर राष्ट्रपतींनी २३ मे रोजी आदेश जारी केला तो अप्रासंगिक असल्याचे आढळून आले.

“अनुच्छेद ३५६ द्वारे राष्ट्रपतींना दिलेली शक्ती ही एक सशर्त शक्ती आहे. ती निरपेक्ष शक्ती नाही. सामग्रीचे अस्तित्व - ज्यामध्ये राज्यपालांचा अहवाल किंवा अहवाल असू शकतो किंवा समाविष्ट असू शकतो - ही एक पूर्व शर्त आहे.

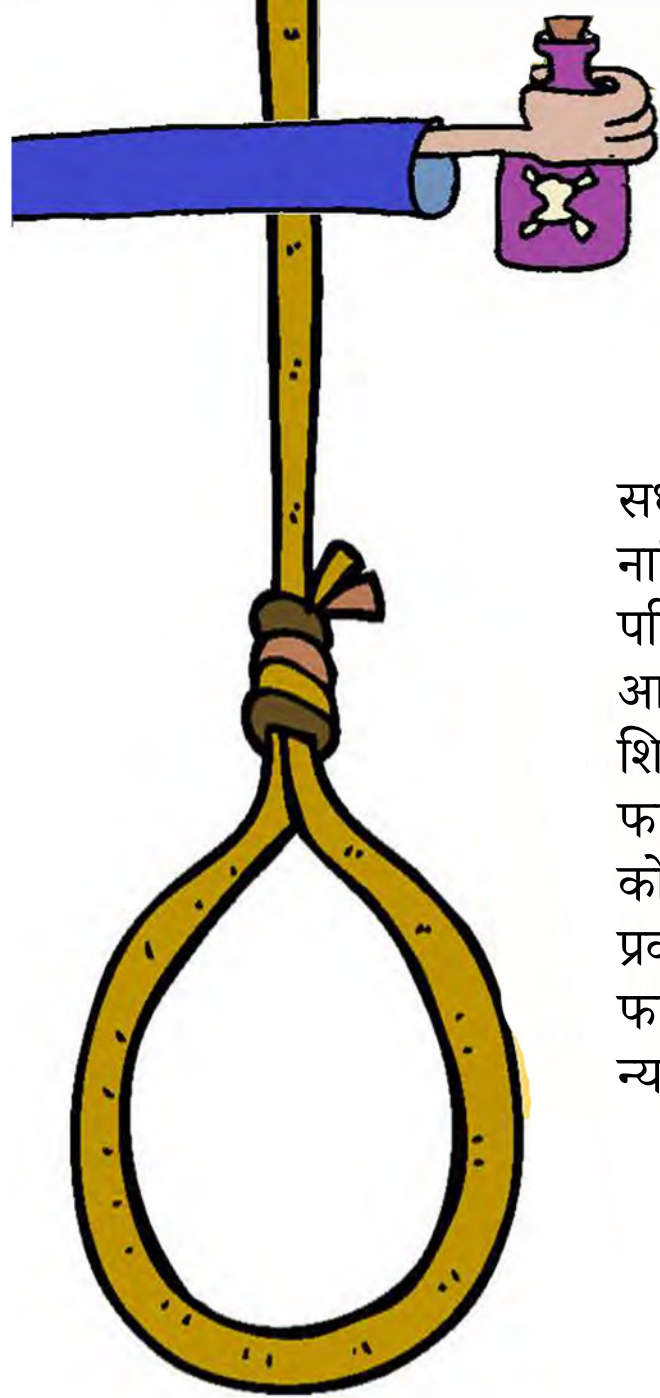

“निर्विवादपणे, राज्यपालावर संविधान आणि कायद्यांचे जतन, संरक्षण आणि रक्षण करण्याचे कर्तव्य बजावले जाते, लोकशाहीचे रक्षण करणे आणि राजकीय पक्षांतरांच्या 'कॅन्कर'ला भारतीयांच्या जीवनावश्यकतेवर फोडू न देणे हे त्यांचे कर्तव्य आणि धर्म आहे. लोकशाही परंतु सध्याच्या प्रकरणातील तथ्यांनुसार, राज्यपालांनी २७ एप्रिल आणि २१ मे २००५ च्या अहवालांद्वारे उपरोक्त उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न केला हे आम्ही स्वीकारण्यास असमर्थ आहोत. राजकीय पक्षांचे कोणतेही कायदेशीर पुनर्गठन नव्हते आणि अन्यायकारक, बेकायदेशीर, अनैतिक आणि असंवैधानिक मार्गाने प्रेरित पक्षांतराने लोकशाहीचे स्पष्ट विकृतीकरण झाले आहे असे गृहीत धरण्यासाठी राज्यपालांसोबत कोणतेही साहित्य नव्हते.

घोषणेची असंवैधानिकता असूनही, निवडणूक प्रक्रिया आधीच सुरु झाल्यामुळे न्यायालय विधानसभा पुनर्स्थापित करू शकले नाही. मतदार निर्णायक निकाल देतील या आशेने न्यायालयाने व्यावहारिक दृष्टिकोन घेतला. राज्यपालांच्या प्रतिकारशक्तीच्या प्रश्नासंदर्भात, अनुच्छेद ३६१ द्वारे राज्यपालांना प्रदान केलेल्या प्रतिकारशक्तीची मर्यादा परिभाषित करताना, न्यायालयाने असे नमूद केले की राज्यपालांना संपूर्ण प्रतिकारशक्ती आहे, ते त्यांच्या अधिकारांचा वापर आणि कामगिरीसाठी कोणत्याही न्यायालयास उत्तरदायी नसतात.

गैरव्यवहाराच्या कारणासह कारवाईची वैधता तपासण्याचा न्यायालयाचा अधिकार काढून घेत नाही.

स्वामी श्रद्धानंद विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य मनु/एस सी/3096/2008

वस्तुस्थिती

सध्याच्या प्रकरणात, अपीलकर्त्याला त्याच्या पत्नीला नाशिले पदार्थ देऊन आणि जिवंत गाडल्याबद्दल आणि परिणामी तिची हत्या केल्याबद्दल दोषी ठरवण्यात आले. त्याला सत्र न्यायालयाने हत्येप्रकरणी फाशीची शिक्षा सुनावली होती. उच्च न्यायालयाने त्यांच्या फाशीच्या शिक्षेवर शिक्कामोर्तब केले. सुप्रीम कोर्टाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने या प्रकरणावर विभाजित निर्णय दिला आणि हे प्रकरण फाशीच्या शिक्षेचे पुनरावलोकन करण्यासाठी तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे पाठवले गेले.

कायद्याचे प्रश्न

फाशीची शिक्षा कमी शिक्षेत बदलता येईल का?

आयोजित (निष्कर्ष)

बच्चनसिंगच्या प्रकरणातील निर्णयाला पाहून आणि पुन्हा ठामपणे सांगून न्यायालयाने दिलेल्या खटल्यातील फाशीची शिक्षा जन्मठेपेत बदलली. बच्चन सिंगमधील “दुर्मिळातील दुर्मिळ” मानक हे सापेक्ष असल्याचे ओळखून न्यायालयाने म्हटले,

"या प्रकरणाचे सत्य हे आहे की फाशीच्या शिक्षेचा प्रश्न व्यक्तिनिष्ठ घटकापासून मुक्त नाही आणि या न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेची पुष्टी करणे किंवा त्यामध्ये बदल करणे हे खंडपीठ स्थापन करणाऱ्या न्यायाधीशांच्या वैयक्तिक पूर्वस्थितीवर अवलंबून असते."

मात्र, जन्मठेपेच्या शिक्षेखालील १४ वर्षांची शिक्षा दिलेल्या खटल्यात अपुरी पडेल, असे न्यायालयाने म्हटले आहे. ते म्हणाले की,

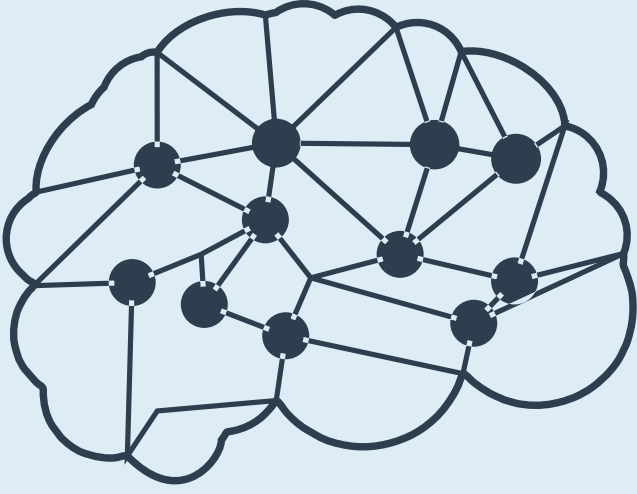
" जरी अत्यंत कमी प्रकरणांसाठी, शिक्षेच्या विशेष श्रेणीचे औपचारिकीकरण, कायद्याच्या पुस्तकात फाशीची शिक्षा असण्याचा मोठा फायदा होईल परंतु प्रत्यक्षात , खरोखर दुर्मिळ प्रकरणांमध्ये ते शक्य तितक्या कमी प्रमाणात वापरावे. हे केवळ बच्चन सिंग (सुप्रा) मधील घटनापीठाच्या निर्णयाचे पुनरुत्पादन असेल आणि दंडशास्त्रातील आधुनिक निर्णयास अनुसरून असेल."

खंडपीठाने असे निरीक्षण नोंदवले की, जन्मठेपेची शिक्षा जरी माफीच्या अधीन असली तरी, अत्यंत विषम आणि गुन्ह्याच्या तुलनेत अपुरी आहे. यामुळे दोषीच्या उर्वरित आयुष्यासाठी माफीशिवाय तुरुंगवासाच्या दंडात्मक पर्यायाचा पाया घातला गेला.

सेल्वी विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य

मनु/एस सी/0325/2010

वस्तुस्थिती

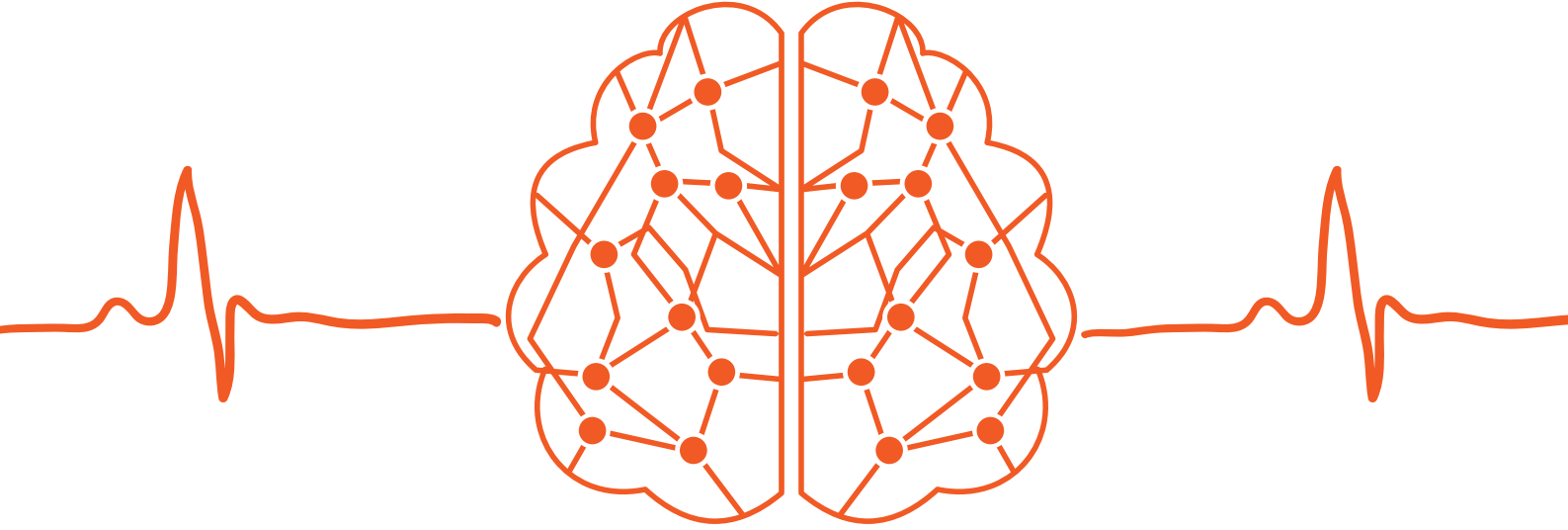
सध्याच्या प्रकरणात, अपीलकर्ता सेल्वी यांच्या मुलीने तिच्या कुटुंबाच्या इच्छेविरुद्ध वेगळ्या जातीतील पुरुषाशी लग्न केले. २००४ मध्ये, त्या व्यक्तीची निर्घृण हत्या करण्यात आली आणि सेल्वीसह इतर दोन संशयित बनले. या खटल्यातील फिर्यादीने तिघांच्या पॉलीग्राफ आणि ब्रेन मॅपिंग चाचण्या घेण्यासाठी न्यायालयाची परवानगी मागितली होती, तशी परवानगी देण्यात आली होती.

जेव्हा या चाचण्यांच्या निकालांमध्ये फसवणूक झाल्याचे दिसून आले, तेव्हा फिर्यादीने तीन व्यक्तींवर अंमली पदार्थांचे विश्लेषण करण्याची परवानगी मागितली, जी दंडाधिकार्यांनी मंजूर केली. त्यानंतर या तिघांनी कर्नाटक उच्च न्यायालयात या निर्णयाला आव्हान दिले मात्र त्यांना दिलासा मिळाला नाही. त्यानंतर त्यांनी सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागितली.

गुन्हेगारी अपीलांच्या या तुकडीमध्ये आरोपी, संशयित किंवा तपासातील साक्षीदार असलेल्या व्यक्तींना मादक पदार्थांचे विश्लेषण, मेंदू विद्युत साक्रीयाकरण प्रोफाईल तपासणी (ज्याचे इंग्रजीत नाव “P300 WAVES TEST” आहे), कार्यरत चुंबकीय अनुनाद चीत्राकरण तपासणी आणि पॉलीग्राफ सारख्या चाचण्या, त्यांच्या एकाग्रतेशिवाय केल्या गेल्या आहेत अशा घटनांबाबत आक्षेप घेण्यात आले.

कायद्याचे प्रश्न

- गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये तपासाचे प्रयत्न सुधारण्याच्या उद्देशाने मादक पदार्थांचे विश्लेषण, मेंदू विद्युत साक्रीयाकरण प्रोफाईल तपासणी (ज्याचे इंग्रजीत नाव “P300 WAVES TEST” आहे), कार्यरत चुंबकीय अनुनाद चीत्राकरण तपासणी आणि पॉलीग्राफ चाचणी या काही वैज्ञानिक तंत्रांचा अनैच्छिक प्रशासन सर्व नागरिकांना हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकारांच्या व्याप्ती आणि अर्थाच्या कक्षेत येतो का?
- अशा तंत्रांचे अनैच्छिक प्रशासन हे संविधानाच्या अनुच्छेद २१ च्या संदर्भात समजल्याप्रमाणे 'वैयक्तिक स्वातंत्र्या'वर वाजवी प्रतिबंध आहे का?
- स्वतःच्या आरोपाचा प्रश्न आणि या चाचण्यांना अनुच्छेद २०(३) च्या कक्षेत संरक्षित केले आहे की नाही, जे म्हणते की कोणत्याही व्यक्तीला स्वतः विरुद्ध साक्षीदार होण्यास भाग पाडले जाणार नाही.

आयोजित (निष्कर्ष)

न्यायालयाने आपल्या निर्णयात म्हटले आहे की, सक्तीचे ब्रेन मॅपिंग; पॉलीग्राफ आणि अशा इतर चाचण्या भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ आणि २०(३) चे उल्लंघन करतात. असे म्हणणे की माहिती मिळविण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या अशा चाचण्या अनुच्छेद २०(३) च्या अर्थानुसार स्वतः दोषी ठरतील आणि त्यामुळे पुरावा म्हणून ते मान्य केले जाऊ शकत नाही. न्यायालयाने म्हटले की अनुच्छेद २०(३) बोलणे आणि गप्प राहणे यामधील व्यक्तीच्या निवडीचे संरक्षण करते, त्यानंतरच्या साक्षीने अपराधीपणा दर्शविला आहे की नाही याची पर्वा न करता.

“अनुच्छेद २० (३) चे उद्दिष्ट 'मुद्देतील तथ्यांशी सुसंगत वैयक्तिक ज्ञानाचे प्रेषण' सक्तीने रोखणे आहे. प्रत्येक आरोपित चाचण्यांमधून मिळालेल्या निकालांमध्ये 'प्रशंसापत्र' वर्ण आहे आणि ते भौतिक पुरावे म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकत नाहीत.”

अनुच्छेद २१ नुसार हमी दिलेल्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या उल्लंघनावर न्यायालयाने म्हटले,

“आम्ही असे मानतो की कोणत्याही व्यक्तीला बळजबरीने प्रश्नातील कोणत्याही तंत्राच्या अधीन केले जाऊ नये, मग ते गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये तपासाच्या संदर्भात असो किंवा अन्यथा. असे केल्याने वैयक्तिक स्वातंत्र्यात अवास्तव घुसखोरी होईल. तथापि, आम्ही फौजदारी न्यायाच्या संदर्भात प्रतिबंधित तंत्रांच्या ऐच्छिक प्रशासनासाठी जागा सोडतो, जर काही सुरक्षितता आहेत.

अशा निर्णयामुळे गुन्हेगारांना फायदा होतो, या व्यापक विचारात घेतलेल्या प्रश्नावर उत्तर देताना न्यायालयाने म्हटले,

“कोणी असा तर्क करू शकतो की ज्या पक्षांना या निर्णयाचा फायदा होईल, ते कठोर गुन्हेगार आहेत ज्यांना सामाजिक मूल्यांची पर्वा नाही. तथापि, हे लक्षात घेतले पाहिजे की घटनात्मक निर्णयामध्ये आपली चिंता केवळ वस्तुस्थितीपुरती मर्यादित नसून संपूर्ण लोकसंख्येवर तसेच भावी पिढ्यांसाठी आपल्या निर्णयाच्या परिणामापर्यंत विस्तारित आहे.”

अरुणा रामचंद्र शानबाग विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0176/2011

वस्तुस्थिती

अरुणा मुंबईच्या किंग एडवर्ड्स मेमोरियल रुग्णालयमध्ये कार्यरत असलेल्या शानबाग या नर्सचा रुग्णालयमध्ये काम करणाऱ्या सफाई कामगाराने शारीरिक आणि लैंगिक अत्याचार केला. त्यामुळे अरुणा शानबाग यांच्यावर हल्ला झाला आणि त्या हल्यात त्यांच्या मेंदूला गंभीर इजा झाली. त्या परिणामात ती जीवनावश्यक कार्ये पार पाडण्यास ती अक्षम झाली.

अरुणा शानबाग जे ३६ वर्षे पासून अश्या स्थितीत होत्या ज्यात त्यांना ना विचार करता येत होते, ना बोलता येत होते आणि ना हलता येत होते कारण त्यांच्या मेंदूला गंभीर इजा झाली होती. तर त्यांच्या वतीने कु. पिंकी विरमानी यांनी रिट याचिका दाखल केली. आणि त्यांनी न्यायालयाकडे विनंती केली होती की त्यांनी अरुणाला खाऊ घालण्यापासून प्रतिवादींना थांबवावे, आणि तिला शांततेने मरण्याची परवानगी दिली जाईल.

कायद्याचे प्रश्न

जर एखादी व्यक्ती जो अश्या गंभीर मेंदूच्या इजा मुळे झलेल्या स्तिथीत असेल तर, अश्या परीस्तीथित जीवन टिकवून ठेवणाऱ्या थेरपी रोखणे किंवा मागे घेण्याची परवानगी आहे का?

जर एखाद्या रुग्णाने पूर्वी निरर्थक काळजी किंवा अश्या गंभीर मेंदूच्या इजा मुळे झलेल्या स्तिथी बाबतीत जीवन टिकणारे उपचार न घेण्याची इच्छा व्यक्त केली असेल, तर परिस्थिती उद्धवल्यावर त्याच्या/तिच्या इच्छेचा आदर केला पाहिजे का?

जर एखाद्या व्यक्तीने यापूर्वी अशी इच्छा व्यक्त केली नसेल तर, जर त्याचे कुटुंब किंवा जवळचे नातेवाईक निरर्थक जीवन टिकवून ठेवणारे उपचार थांबवण्याची किंवा मागे घेण्याची विनंती करतात, तर त्यांच्या इच्छेचा आदर केला पाहिजे का?

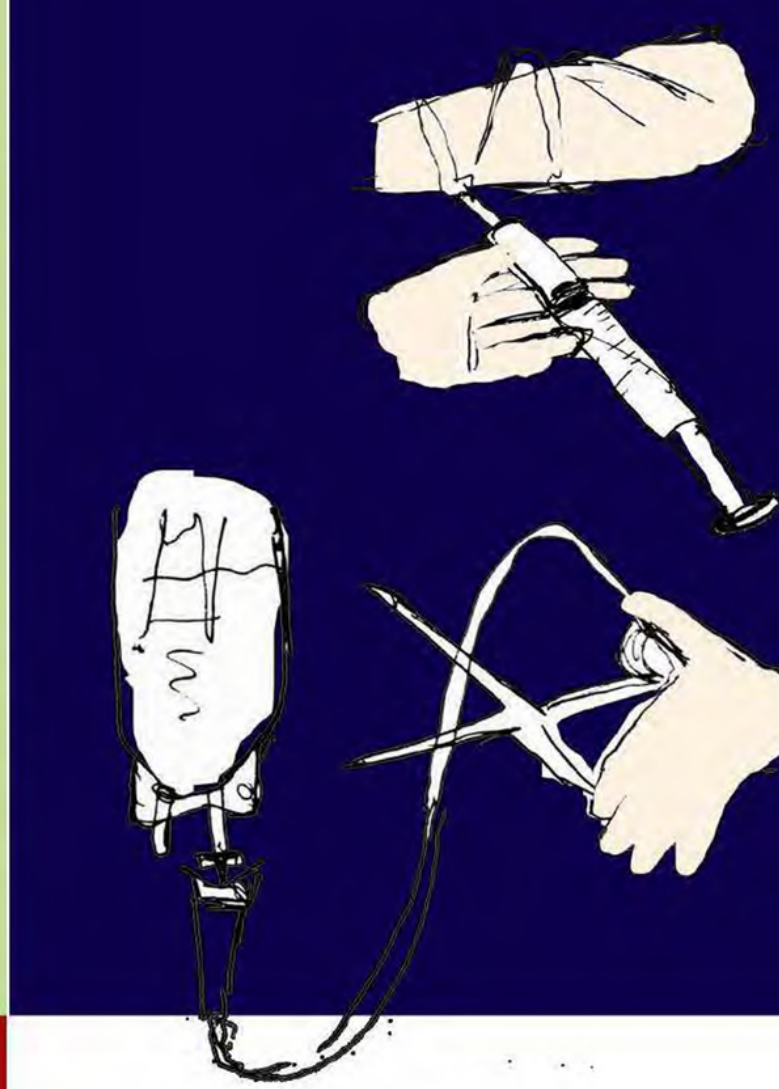

सक्रिय इच्छामरण

यात विशिष्ट पावले उचलणे समाविष्ट आहे जसे की प्राणघातक पदार्थाचा वापर करून रुग्णाच्या मृत्यूस कारणीभूत ठरते, उदा. गंभीर वेदना असलेल्या एखाद्या गंभीर आजार असलेल्या व्यक्तीला दिलेले प्राणघातक इंजेक्शन.

निष्क्रिय इच्छामरण

यात आयुष्य टिकवण्यासाठी वैद्यकीय उपचार रोखणे आवश्यक आहे, उदा. रुग्णाच्या मूत्रपिंडाच्या अस्तित्वासाठी आवश्यक असूनही डायलिसिस मशीनचा वापर रोखणे.

आयोजित (निष्कर्ष)

स्वैच्छिक इच्छामरण म्हणजे जिथे रुग्णाकडून संमती घेतली जाते, तर गैर-ऐच्छिक इच्छामरण म्हणजे जिथे संमती अनुपलब्ध असते उदा. रुग्ण कोमात असताना, किंवा अन्यथा संमती देण्यास असमर्थ असतो.

"न्यायालयाने सक्रिय इच्छामृत्यूला बेकायदेशीर आणि निष्क्रिय इच्छामरण कायदेशीर म्हणून ओळखले."

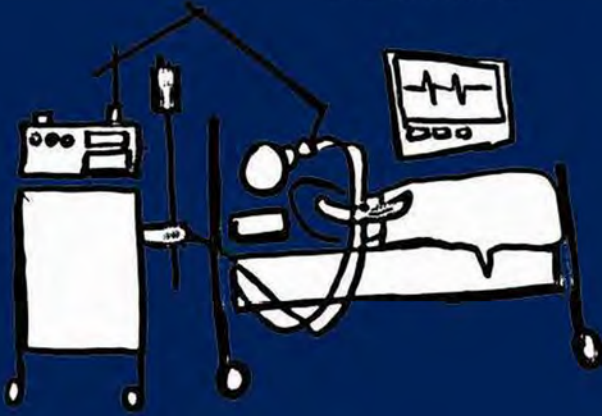

उच्च न्यायालयाद्वारे अनुसरण करण्यात येणारी जीवन-समर्थन प्रक्रिया मागे घेण्यासाठी अर्ज समिती अर्ज प्राप्त झाल्यावर उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांनी मान्यता द्यायची की नाही हे ठरवण्यासाठी किमान दोन न्यायाधीशांचे खंडपीठ तयार करावे.

खंडपीठाने निर्णय देण्यापूर्वी तीन नामांकित डॉक्टरांच्या समितीचे मत जाणून घ्यायचे आहे, त्यापैकी एक न्यूरोलॉजिस्ट, एक मानसोपचार तज्ज्ञ आणि तिसरा डॉक्टर असावा.

ही समिती रुग्णाची तपासणी करून, आरोग्य नोंदींचे विश्लेषण करून आणि रुग्णालयातील कर्मचाऱ्यांचे मत जाणून घेऊन खंडपीठाला अहवाल सादर करेल.

त्याच बरोबर उच्च न्यायालय पीडितेच्या नातेवाईकांना नोटीस बजावेल आणि त्यांचे मत विचारात घेईल.

वैद्यकीय व्यवसायी तसेच नातेवाईक आणि सरोगेट यांचे मत विचारात घेऊनच न्यायालय रुग्णाचे हित लक्षात घेऊन निर्णय देईल.

सोसाइटी फॉर अनएडिड प्राइवेट स्कूलज ऑफ राजस्थान विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0311/2012

वस्तुस्थिती

बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार कायदा २००९ (the Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009) हा भारताच्या संविधानाच्या ८६ व्या दुरुस्तीद्वारे अनुच्छेद २१ (अ) जोडून लागू करण्यात आला ज्यामध्ये राज्याने ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. खाजगी शाळांमधील दुर्बल आणि वंचित घटकातील मुलांसाठी राखीव ठेवण्यासाठी शाळेच्या जागांचा २५% कोटा देखील या कायद्यात आहे

विनाअनुदानित खाजगी शाळांसाठी सोसायटीने शिक्षणाचा अधिकार कायद्याच्या कलम १२ च्या घटनात्मकतेला आव्हान दिले आणि असा युक्तिवाद केला की खाजगी शाळांनी विशिष्ट नियमांचे पालन करण्याची अपेक्षा करण्याची प्रथा घटनेच्या अनुच्छेद १९ चे उल्लंघन करते आणि कोणताही व्यवसाय करण्याचा त्यांचा अधिकार आहे. घटनेच्या अनुच्छेद ३० नुसार अल्पसंख्याक गटांना स्वतःच्या शाळा चालवण्याच्या अधिकाराचेही उल्लंघन होईल.

कायद्याचे प्रश्न

- २००९ चा कायदा संविधानाच्या अनुच्छेद १९(१)(ग) चे उल्लंघन करतो का, जो प्रत्येक नागरिकाला कोणताही व्यवसाय किंवा व्यवसाय करण्याचा अधिकार देतो.
- अल्पसंख्याक गटांच्या खाजगी शाळांच्या स्थापनेच्या आणि प्रशासनाच्या अधिकाराचे संरक्षण करणाऱ्या संविधानाच्या अनुच्छेद ३० चे उल्लंघन झाले आहे का.

आयोजित (निष्कर्ष)

न्यायालयाने २००९ च्या कायद्याच्या साराबद्दल बोलून सुरुवात केली, ज्याचा उद्देश मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार न्याय बनवणे, प्रत्येक मुलाला शेजारच्या शाळेत प्रवेश मिळणे, आणि सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण लोकशाहीची सामाजिक बांधणी मजबूत करण्यासाठी भूमिका बजावू शकते.

"शिक्षण ही एक प्रक्रिया आहे जी अनेक भिन्न कलाकारांना गुंतवते : शिक्षण देणारा (शिक्षक; शैक्षणिक संस्थेचा मालक, पालक), जो शिक्षण घेतो (मुल, विद्यार्थी) आणि जो शिक्षण घेतो त्याच्यासाठी कायदेशीररित्या जबाबदार आहे (पालक, कायदेशीर पालक, समाज आणि राज्य). हे कलाकार शिक्षणाच्या अधिकारावर परिणाम करतात."

न्यायालयाने खाजगी आणि सरकारी शाळांना अनिवार्य कोट्याची घटनात्मकता कायम ठेवली. सरकारने घटनात्मकदृष्ट्या खाजगी शाळांना वंचित पार्श्वभूमीतील

विद्यार्थ्यांसाठी २५% प्रवेश जागा राखून ठेवण्याची आवश्यकता असू शकते असे सांगितले.

न्यायालयाने असा युक्तिवाद केला की शिक्षणाचा अधिकार कायदा हा “बालकेंद्रित आणि गैर-संस्थाकेंद्रित” आहे, याचा अर्थ असा होतो की खाजगी शाळेवर त्याचा भार पडतो की नाही याची पर्वा न करता मुलांना शिक्षण मिळण्याची खात्री करणे हे प्राधान्य आहे. ते म्हणाले की,

“म्हणूनच, मुलांच्या हक्कांची प्राथमिक जबाबदारी राज्याची आहे आणि राज्याने मुलांच्या हक्कांचा आदर करणे, संरक्षण करणे आणि त्यांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे आणि मुलांची काळजी घेणाऱ्या खाजगी संस्थांचे नियमन करणे, मुलांचे हिंसाचार किंवा अत्याचारापासून संरक्षण करणे, हे देखील कर्तव्य आहे. मुलांचे आर्थिक शोषण, घातक काम यापासून संरक्षण करणे आणि मुलांशी मानवीय वागणूक सुनिश्चित करणे, खाजगी शैक्षणिक संस्था स्थापन करणे आणि चालवणे यासारखी राज्य कार्ये करणाऱ्या बिगर-राज्य कलाकारांकडूनही बालकांच्या हक्कांचा आदर करणे आणि त्यांचे संरक्षण करणे अपेक्षित आहे, परंतु त्यांनी घटनात्मक हमी दिलेले त्यांचे हक्क समर्पण करणे अपेक्षित नाही.”

न्यायालयाने संविधानाच्या अनुच्छेद ३० अंतर्गत स्थापन केलेल्या खाजगी शाळा आणि खाजगी अल्पसंख्याक शाळांमध्ये फरक केला आहे. न्यायालयाने असा युक्तिवाद केला की खाजगी अल्पसंख्याक शाळांना २५% कोटा लागू करणे आवश्यक केल्याने संविधानाच्या अनुच्छेद ३० अंतर्गत अल्पसंख्याकांच्या त्यांच्या पसंतीच्या संस्थांचे व्यवस्थापन करण्याच्या अधिकारांमध्ये हस्तक्षेप होईल आणि त्यामुळे या अधिकारांचे उल्लंघन होईल

नोवार्टिस ए.जी. विरुद्ध भारत संघ आणि इतर मनु/एस सी/0281/2013

घटनाक्रम

१९९८ साली, नोवार्टिस नामक फार्मास्यूटिकल कंपनीने इमातिनिब मेसिलेट (imatinib mesylate) या मीठाच्या बेटा क्रिसटलीन स्वरूपासाठी पेटंटचा अर्ज दाखल केला. इमातिनिब मेसिलेटचा (imatinib mesylate) उपयोग क्रॉनिक मायलॉयड ल्युकेमिया (chronic myeloid leukemia) या आजारावर औषध म्हणून केला जातो. नोवार्टिस या कंपनीने “ग्लीव” (gleevec) या नावाने आपले उत्पादन बाजारपेठेत आणले.

२००५ साली इंडियन पेटंट अॅक्टमध्ये काही सुधारणा करण्यात आल्या आणि त्याच अंतर्गत जानेवारी १, २००५ पासून भारतीय संसदेने कलम ३(डी) लागू केले. या कलमानुसार नवे स्वरूप घेतलेल्या ज्ञात पदार्थांला जोपर्यंत त्या गुणधर्मांमध्ये लक्षणीय फरक करत नाही आणि त्याची परिणामकारकता दिसून येत नाही तोपर्यंत पेटंट मंजूर करण्याची परवानगी देत नाही.

नोवार्टिसने कलम ३(डी) च्या घटनात्मक वैधतेला आव्हान दिले. त्यांच्या म्हणण्यानुसार हे कलम जागतिक बौद्धिक संपदा हक्काला अनुसरून नव्हते आणि हाच निर्णय मद्रास उच्च न्यायालयाने २००७ मध्ये डब्ल्यूटीओ TRIPS करारांतर्गत घेतला जो नंतर नाकारला गेला.

२०१३ मध्ये, मद्रास उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा आधार घेऊन, नोवार्टिस कंपनीने स्पेशल लीव पिटिशनच्या माध्यमातून इंडियन पेटंट ऑफिसच्या नाकाराविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली.

उपस्थित प्रश्न

दिलेल्या प्रकरणातील प्रश्न भारतीय पेटंट (सुधारणा) कायदा २००५ च्या कलम ३(डी) च्या व्याप्तीशी संबंधित होता; आविष्कार त्यांच्या तरतुदींशी विसंगत होता की नाही आणि तो त्यांचा कक्षेत आला असल्यास, तो कायदानुसार नावीन्य आणि नावीन्यपूर्ण चाचण्यांना पात्र आहे

निर्णय

इमातिनिब मेसीलेट (imatinib mesylate) या मीठाचे बेटा क्रिसटलीन स्वरूप इंडियन पेटंट अॅक्ट, कलम ३(डी) अंतर्गत अपयशी ठरले.

सदर उत्पादन कलम ३(डी) च्या व्याख्येला अनुसरून आहे की नाही या प्रश्नावर, न्यायालयाने सांगितले की उत्पादन हे केवळ ज्ञात पदार्थाचे एक नवीन रूप असल्याने, कलम ३(डी) लागू होते आणि म्हणूनच या कलमातील सर्व तरतुदी लागू होणे गरजेचे आहे.

पेटंटिंग निकष जे कलम ३(डी) मध्ये परिणामकारकतेच्या संदर्भात मांडले गेले होते, ते केवळ शारीरिक तीव्रता नव्हे तर उपचारात्मक परिणामकारकतेच्या धर्तीवर स्पष्ट केले आहे. उपचारात्मक परिणामकारकतेचे मापदंड आणि अॅप्युटिक परिणामकारकता वाढविण्यासाठी विचारात घेतल्या जाणाऱ्या फायद्यांचा विचार करता, न्यायालयाने सांगितले की औषधाच्या उपचारात्मक परिणामकारकतेचा काटेकोरपणे आणि संकुचितपणे न्याय केला पाहिजे.

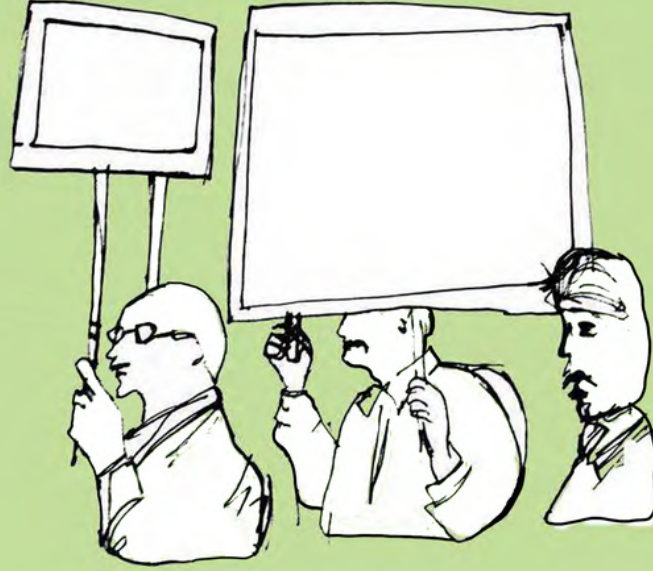
कोर्टाने पुष्टी केली की भारताने फार्मास्यूटिकल पेटंटिंगचे मानक यूअॅस (US) किंवा ईयू (EU) पेक्षा कठोरपणे स्वीकारले आहे. भारतात, पेटंट अर्जदाराने केवळ हेच दाखवू नये की ज्ञात कंपाऊंडचे नवीन स्वरूप जुन्या स्वरूपापेक्षा वेगळे आहे (शारीरिक परिणामकारकता), परंतु बदलामुळे रूग्णांच्या उपचारात (उपचारात्मक परिणामकारकता) सुधारणा होईल. नोव्हार्टीस हे करण्यात अपयशी ठरले आहे.

लिली थॉमस
विरुद्ध
यूनियन ऑफ इंडिया
मनु/एस सी/0687/2013

घटनाक्रम

लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ (the Representation of the People Act, 1951) च्या कलम ८ चे पोट कलम (४) घोषित करण्यास सांगणाऱ्या दोन जनहित याचिका (PIL) दाखल करण्यात आल्या, ज्यानुसार दोषी खासदार, आमदार आणि MLC यांनी त्यांच्या शिक्षेविरुद्ध उच्च न्यायालयात तीन महिन्यांच्या आत आपील केले असल्यास त्यांना त्यांच्या पदावर कायम राहण्याची परवानगी दिली आणि हेच प्रमाण भारताच्या संविधानाचा अतिरेक करणारे होते.

उपस्थित प्रश्न :

● लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ च्या कलम ८ मधील पोटकलम (४) लागू करण्याचा विधेयक अधिकार संसदेला आहे का?

● लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ च्या कलम ८ मधील पोटकलम (४) हे भारताच्या संविधानाच्या अतिविपरित आहे का?

निर्णय

न्यायालयाने असे सांगितले की कोणताही संसद सदस्य (खासदार), विधानसभेचा सदस्य (आमदार), किंवा विधान परिषद सदस्य (एमएलसी) जो एखाद्या गुन्ह्यासाठी दोषी ठरला आहे आणि त्याला किमान दोन वर्षांचा तुरुंगवास झाला आहे, तो या कारणास्तव सभागृहाचे सदस्यत्व गमावतो.

लोकप्रतिनिधित्व कायदा १९५१ चे कलम ८(४) संभाव्यतः (म्हणजे निर्णयाच्या तारखेपासून) संसदेच्या विधायी क्षमतेच्या पलीकडे असंवैधानिक असल्याने रद्द करण्यात आले.

ज्या डोमेन मध्ये संसद आणि राज्य विधानमंडळे कायदे करू शकतात असे अधिकार भारतीय संविधानाने दिले आहेत. भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद १०२(१)(e) आणि १९१(१)(e) संसद आणि राज्य विधान मंडळाच्या निवडून येण्यासाठी आणि “बसलेल्या” सदस्यांच्या आपात्रतेबाबत कायदे विकसित करण्याचा अधिकार देतात.

न्यायालयाच्या म्हणण्यानुसार, खासदार किंवा आमदार सभागृहाच्या सदस्यत्वासाठी अपात्र ठरवले जातील या साठीची तजवीज संविधानानुसार केली आहे आणि त्यासाठी संसद सक्षम आहे.

अपात्रतेला प्रभावीपणे थांबवणारा आणि अशा अपात्र सदस्याला खासदार किंवा आमदार म्हणून कार्यरत ठेवणाराकायदा संमत करण्याचा अधिकार संविधान संसदेला देत नाही. संविधानातअशी तरतूद केली आहे की, एखादा सदस्य अपात्र ठरल्यास अशा सदस्याची जागा रिकामी होईल.

दोषसिद्धी कारणास्तव एकदा अपात्र ठरल्यानंतर, राज्यघटनेनुसार, खासदार किंवा आमदार सभागृहाचे सदस्य राहणे बंद करतात. अनुच्छेद ८(४), मात्र अशा खासदार किंवा आमदाराला दोषी ठरल्यानंतरही सभागृहात येण्याची मुभा देते.

खटल्याच्या मुद्द्यांवर हा तर्क लागू करून, न्यायालयाने सांगितले की अनुच्छेद ८(४) हे संविधानाने संसदेला दिलेल्या अधिकारांच्या पलीकडे आहे.

महाराष्ट्र राज्य आणि इतर विरुद्ध भारतीय होटल और रेस्टोरेंट संघ मनु/एस सी/0702/2013

घटनाक्रम

बारमधील नृत्य सादरीकरणावर महाराष्ट्र सरकारने राज्यव्यापी बंदी लादलेल्या उच्च न्यायालयाच्या निकालाविरुद्ध अपील म्हणून सदर प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयात आले.

ही बंदी निवडक स्वरूपाची होती; मुंबई पोलीस कायदा १९५१ च्या कलम ३३अ ने "खाण्याचे घर, परमिट रूम किंवा बिअर बारमध्ये कोणत्याही प्रकारचे नृत्य करण्यास मनाई केली आहे", तर कलम ३३बी नुसार तीन तारांकित आणि त्याहून अधिक हॉटेल्स आणि इतर उच्चभू आस्थापनांमध्ये नृत्य सादर करण्यास परवानगी आहे. बार डान्सिंगमुळे नैतिकता बिघडते आणि त्यांचे शोषण होते, असे प्रतिपादन करून राज्याने बंदीचे समर्थन केले. सदर बंदीमुळे ७५ हजार महिला कामगार बेरोजगार झाल्या.

उपस्थित प्रश्न

संपूर्ण महाराष्ट्रातील बारमध्ये नृत्य सादर करण्यावरील बंदी संविधानाच्या अनुच्छेद १४ आणि १९ चे उल्लंघन करणारी आहे का?

निर्णय

न्यायालयाने आपल्या निकालात ही बंदी असंवैधानिक असल्याचे नमूद केले आणि मुंबई उच्च न्यायालयाचा निर्णय कायम ठेवला की नृत्यावरील बंदी संविधानाच्या अनुच्छेद १९(१)(जी) नुसार व्यवसाय/व्यवसाय बाळगण्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन करते आणि त्यास परवानगी देत नाही. ठराविक आस्थापनांमध्ये नृत्य करण्याची परवानगी देणे म्हणजे मनमानी करणे आणि याचमुळे अनुच्छेद १४ अंतर्गत समानतेच्या अधिकाराचे उल्लंघन होते.

त्यात म्हटले आहे की,

"आपला न्यायिक विवेक आम्हांला असे गृहीत धरण्याची परवानगी देणार नाही की एखादी व्यक्ती किंवा प्रेक्षक ज्या वर्गाशी संबंधित आहेत तो विशिष्ट प्रकारची नैतिकता किंवा शालीनता बाळगतो. अनुच्छेद ३३४ आणि ३३बी नुसार चालणारा गृहितक आम्ही स्वीकारण्यास असमर्थ आहोत. उच्चवर्गीयांनी एकाच प्रकारच्या मनोरंजनाचा उपभोग घेतल्याने केवळ उपभोग होतो आणि गरीब वर्गाच्या बाबतीत मात्र यामुळे अनैतिकता, अधःपतन आणि भ्रष्टता येते असे मानणे चुकीचे ठरेल."

न्यायालयाने अधोरेखित केले की प्रतिबंधाच्या स्वरूपातील निर्बंध वाजवी नसून महिलांच्या सुरक्षिततेची खात्री करण्यासाठी पुरेसे पर्याय उपलब्ध असू शकतात. न्यायालयाने या बंदीवर टीका केली आणि म्हटले की यामुळे अनेक महिलांना वेश्याव्यवसाय करण्यास भाग पाडले गेले आहे.

या प्रकरणात, न्यायालयाने असा युक्तिवाद केला की, हा उपाय रोगापेक्षा वाईट आहे आणि असा सल्ला दिला की सुरक्षिततेसाठी तसेच बार डान्सर्सच्या कामाच्या परिस्थितीची खात्री करण्यासाठी उपाय केले जाऊ शकतील तर ते अधिक चांगले होईल. त्यामुळे महिलांच्या स्वातंत्र्यावर बंदी घालणे हा उपाय नसून सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित करणे हा उपाय असावा.

"यामुळे ७५ हजार हून अधिक महिला कामगार बेरोजगार झाल्या आहेत. रेकॉर्डवर आणले गेले आहे की त्यांच्यापैकी अनेकांना त्यांच्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी वेश्याव्यवसाय करण्यास भाग पाडले गेले आहे. आमच्या मते, सदर कायदा चुकीचा असल्याचे सिद्ध झाले आहे. संपूर्णपणे उत्पादनक्षम आणि अनुच्छेद १९(१) (ई) शी अतिविसंगत असल्याने हा कायदा टिकून राहू शकत नाही."

पीपलस् यूनियन फॉर सिविल लिबर्टीस आणि इतर विरुद्ध भारत संघ मनु/एस सी/0987/2013

The NOTA Case

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने निवडून येण्यास अयोग्य वाटणाऱ्या सर्व उमेदवारांविरुद्ध नकारात्मक मत देण्याचा अधिकार मतदारांना दिला. याचा अर्थ पक्षाच्या कोणत्याही सदस्याऐवजी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रावरील "वरीलपैकी काहीही नाही" (NOTA) बटण मतदार निवडू शकतो.

न्यायालयाचा निष्कर्ष .

“लोकशाही टिकून राहण्यासाठी, देशाच्या सुव्यवस्थित कारभारासाठी लोकप्रतिनिधी म्हणून उपलब्ध सर्वोत्तम उमेदवारांची निवड करणे आवश्यक आहे.”

“ निवड हा लोकशाहीचा गाभा आहे. आणि निवड तेव्हा खऱ्या अर्थाने दाखल केली जाऊ शकते जेव्हा मतदार भीती आणि दडपणरहित रित्या स्वतःचा आवाज व्यक्त करू शकतात.”

“मतदाराला त्याच्या गोपनीयतेच्या अधिकाराचे रक्षण करताना कोणत्याही उमेदवाराला मतदान न करण्याचा अधिकार देणे लोकशाहीत अत्यंत महत्त्वाचे आहे. असा पर्याय मतदाराला राजकीय पक्षांद्वारे उभे केलेल्या उमेदवारांबद्दल नापसंती व्यक्त करण्याचा अधिकार देतो.”

“राजकीय पक्षांना हे लक्षात येईल की मोठ्या संख्येने लोक त्यांची नापसंती व्यक्त करत आहेत आणि याचाच परिणाम म्हणून लोकांची इच्छा स्वीकारण्यास त्यांना भाग पाडले जाईल आणि प्रामाणिकपणासाठी ओळखले जाणारे उमेदवार निवडणूक लढवू शकतील.”

अभय सिंह विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य आणि इतर मनु/एस सी/1256/2013

न्यायालयासमोर उपस्थित असलेले प्रश्न.

सार्वजनिक सेवक किंवा सार्वजनिक पद धारण करणाऱ्या लोकांद्वारे - लाल दिवा किंवा काफिले/एस्कॉर्ट्स - अधिकाराची चिन्हे आणि चिन्हे वापरणे आपल्या संविधानाच्या नीतीविचारांच्या विरुद्ध आहे का?

लाल दिवे शक्तीचे प्रतीक आहेत आणि ज्यांना ते वापरण्याची परवानगी आहे आणि ज्यांना ते वापरण्याची परवानगी नाही त्यांच्यात फरक आहे.

लाल दिवे असलेली वाहने वापरणाऱ्या भरपूर लोकांना देशाच्या कायद्याबद्दल आदर नाही आणि ते सामान्य नागरिकांना तिरस्काराची वागणूक देतात.

“शासनाच्या विविध खात्यांतील लोकसेवकांना राज्यकर्त्यांची भूमिका सोडून जनतेचे खरे सेवक बनले पाहिजे, ज्याप्रमाणे त्यांचे सहकारी इतर स्वतंत्र देशांमध्ये आहेत.”

- डॉ. राजेंद्र प्रसाद,
संविधान सभेला संबोधित करताना १५. ०८ १९४७

निर्णय

इतर नागरिकांच्या प्रतिष्ठेशी तडजोड होईल अशा पद्धतीने लाल दिव्याचा वापर करण्यास या निकालाने मनाई केली. लाल दिव्याचा वापर इतर कुठल्याही व्यक्तीवर सत्ता किंवा श्रेष्ठत्व दाखविण्यासाठी केला जाऊ शकत नाही. केवळ सेवेवर असताना वापरणे हा एक विशेष अधिकार कसा आहे आणि तो एखाद्याच्या पदासह जुळलेला आहे यावर न्यायालयाने भर दिला.

त्याचबरोबर न्यायालयाने घोषित केले की ज्या ऑपरेशनल एजन्सी - रुग्णवाहिका सेवा, अग्निशमन सेवा, आपत्कालीन देखभाल, पोलिस वाहना - यांना रस्त्यावर विना अडथळा प्रवेश आवश्यक आहे- त्यांना इतर सरकारी वाहनांपेक्षा वेगळे करण्यासाठी वेगवेगळ्या रंगाचे दिवे वापरण्याचा अधिकार असेल. अत्यंत गरजू नागरिकांसाठी तत्पर सेवा सुनिश्चित करण्यासाठी हे केले जाईल.

शत्रुगन चौहान आणि इतर विरुद्ध यूनियन ऑफ इंडिया मनु/एस सी/0043/2014 2014/INSC/46

घटनाक्रम

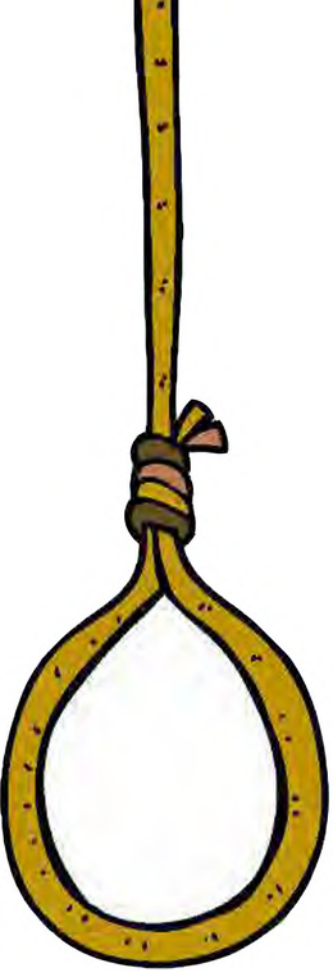
ज्यांना दोषी ठरवून फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली होती आणि राज्यपाल आणि भारताच्या राष्ट्रपतींनी त्यांच्या दयेचे अर्ज फेटाळले होते, अशी रीट (writ) याचिका भारतीय सर्वोच्च न्यायालयात सादर करण्यात आली

कायद्याचे प्रश्न

भारताच्या राष्ट्रपतींनी दयेचा अर्ज फेटाळल्यानंतर फाशीची शिक्षा देणे घटनाबाह्य आहे का आणि अशा फाशीची शिक्षा जन्मठेपेत बदलली जाऊ शकते का?

निर्णय

दया याचिकेवर प्रक्रिया करण्याच्या काय्यपद्धतीची चर्चा करून न्यायालयाची सुरुवात झाली. सर्वप्रथम, सर्वोच्च न्यायालयाने फाशीच्या शिक्षेची पुष्टी केली. न्यायालयीन प्रक्रिया पूर्ण झाली की, त्यावर कार्यकारी कारवाई केली जाते. दोषी व्यक्ती घटनेच्या अनुच्छेद १६१ अन्वये राज्यपालांकडे दयेचा अर्ज पाठवू शकतो. राज्यपालांनी तो फेटाळल्यास, राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ७२ अन्वये राष्ट्रपतींकडे दुसरी याचिका सादर केली जाते. कोर्टाने कोणत्या परिस्थितीत फाशीची शिक्षा, कारावासात बदलली जाऊ शकते याचा तपशीलवार विचार केला.

आणि हेच तपशील म्हणजे विलंब, मानसिक असंतुलन, एकांत कारावास, न्यायाधिकांप्रति इंक्युरियम आणि प्रक्रियात्मक त्रुटी.

विलंब

दयेच्या याचिकेवर निर्णय घेण्यास सरकारकडून विलंब झाल्यामुळे दोषी कैदयची फाशीची शिक्षा जन्मठेपेत बदलली जाऊ शकते, असे न्यायालयाने नमूद केले.

न्यायालयाचे म्हणणे होते की, “अनेक वेळा राष्ट्रपतींनी केलेल्या दयेच्या याचिकेवर विचार करत असताना एखाद्या व्यक्तीला संशयास्पद स्थितीत ठेवणे हे तिच्यासाठी निश्चितच वेदनादायक आहे, यामुळे फाशीच्या शिक्षेखालील दोषीवर प्रतिकूल मानसिक स्थिती आणि मानसिक ताण निर्माण होतो. निर्विवादपणे, या न्यायालयाने, फेटाळलेल्या निर्णयाचा विचार करताना घटनेच्या अनुच्छेद ३२ सह अनुच्छेद २१ अन्वये राष्ट्रपतींनी केलेली क्षमा याचना, केवळ गुन्ह्याच्या गंभीरतेच्या आधारावर दोषीला झालेल्या वेदनादायक विलंबाची क्षमा करू शकत नाही.”

मानसिक असंतुलन

खटल्यांच्या या तुकडीत, दोन दोषी कैद्यांनी फाशीची शिक्षा जन्मठेपेच्या शिक्षेत बदलण्यासाठी प्रार्थना केली कारण क्षमा याचिकेवर निर्णय घेण्यास बेजबाबदारपणे दीर्घ विलंब झाल्यामुळे क्रॉनिक सायकोटिक इल्हेसची सुरुवात झाली आहे आणि हे लक्षात घेता फाशीची शिक्षा अमानुष आणि मानवी हक्कांच्या सुस्थापित नियमांच्या विरुद्ध असेल. न्यायालयाने असे मानले की मानसिक असंतुलन हा न्यायालयाच्या विचारासाठी एक संबंधित घटक आहे.

एकांत बंदिवास

याचिकाकर्त्यांपैकी काहींनी सादर केले होते की, फाशीची शिक्षा ठोठावल्याच्या तारखेपासून त्यांना एकांतात ठेवण्यात आले होते, हे असंवैधानिक असून तुरुंगात परवानगी देऊ नये, असे न्यायालयाने म्हटले आहे.

न्यायाधिकां प्रति इंक्युरियम (न्यायालयाने दिलेला चुकीचा निर्णय)

या पार्श्वभूमीवर न्यायालयाने पूर्वीच्या निकालांचे पुनरावलोकन केले आणि कोणताही निर्णय चुकीचा असल्याचे आढळले नाही.

प्रक्रियात्मक त्रुटि

याचिकाकर्त्याचा दावा होता की या प्रकरणांमध्ये क्षमा याचिका निकाली काढण्यासाठी विहित कार्यपद्धतीचे पालन केले गेले नाही आणि विहित नियमांचे पालन न केल्यामुळे आरोपी आणि त्यांच्या कुटुंबीयांवर गंभीर अन्याय झाला आहे.

फाशीच्या शिक्षेला पात्र असलेल्या दोषींनाही घटनेच्या अनुच्छेद २१ नुसार कायदेशीर वागणूक दिली पाहिजे, असे न्यायालयाने म्हटले आहे.

“राष्ट्रपती किंवा राज्यपालांनी अनुच्छेद 72/161 नुसार अधिकाराचा वापर करणे हे घटनात्मक बंधन आहे आणि केवळ विशेषाधिकार नाही, हे न्यायालयाने स्थापित केले आहे. पदाची उच्च स्थिती लक्षात घेता, या कलमांतर्गत घटनाकारांनी क्षमा याचिकेची विल्हेवाट लावण्यासाठी कोणतीही बाह्य वेळ मर्यादा घालून दिलेली नाही. याचा अर्थ असा होतो की या याचिकांवर वाजवी वेळेत निर्णय घेतला जावा. तथापि, क्षमायाचिकेवर निर्णय देण्यात झालेला विलंब अवास्तव, स्पष्टीकरण न देता आणि अतिरेकी असल्याचे दिसून येते, अशावेळी योग्य विचार करून निर्णय घेणे हे न्यायालयाचे कर्तव्य आहे.”

घटनेच्या अनुच्छेद 72/161 नुसार दया मागण्याचा अधिकार हा घटनात्मक अधिकार आहे आणि कार्यपालिकेच्या इच्छाशक्तीवर अवलंबून नाही. प्रत्येक घटनात्मक कर्तव्य योग्य श्रद्धेने आणि तत्परतेने पार पाडले पाहिजे, अन्यथा संविधानाच्या मूल्यानुसार यात न्यायालयीन हस्तक्षेप करण्यात येईल. क्षमा याचिकेच्या निर्णयात विलंब झाल्यामुळे 15 दोषींच्या फाशीची शिक्षा जन्मठेपेत बदलण्यात आली.

नॅशनल लीगल सर्विसेस अथॉरिटी विरुद्ध भारत संघ आणि इतर मनु/एस सी/0309/2014 2014/INSC/275

तृतीयपंथी म्हणजे कोण?

ट्रान्सजेंडर म्हणजेच तृतीयपंथी या शब्दाचा वापर अशा व्यक्तींचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो ज्यांची लिंग ओळख, लिंग अभिव्यक्ति किंवा वर्तन त्यांच्या जैविक लिंगाशी सुसंगत नाही.

या लिंगाची कायदेशीर मान्यता का महत्वाची आहे?

लिंग हा कायदेशीर क्षेत्रातील महत्वाचा मुद्दा आहे कारण तो विवाह, दत्तक, वारसा, उत्तराधिकार, कर आकारणी आणि कल्याण यांच्या संबंधात अधिकार निर्धारित करतो. भारतात पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेल्या कायद्याने फक्त स्त्री आणि पुरुषाचे बायनरी लिंग ओळखले होते. ट्रान्सजेंडर लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारे कायदे नसल्यामुळे, या समुदायाला जीवनाच्या विविध क्षेत्रात भेदभावाचा सामना करावा लागला. ट्रान्सजेंडर्सच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी कायदेशीर उपायांचा अभाव हे घटनेच्या तत्त्वांच्या विरुद्ध आहे हे या प्रकरणाने दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला.

अनुच्छेद १४ - राज्य कोणत्याही व्यक्तीला कायद्यापुढे समानता किंवा भारताच्या हद्दीत कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही.

“कोणत्याही व्यक्तीला” दिलेला अधिकार म्हणून, अनुच्छेद १४ पुरुष, महिला आणि ट्रान्सजेंडर लोकांना समान रीतीने लागू होतो. म्हणूनच ट्रान्सजेंडर लोकांना रोजगार, आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि नागरी हक्कासह सर्व क्षेत्रात कायद्याचे समान कायदेशीर संरक्षण मिळविण्याचा अधिकार आहे. लैंगिक भेदभाव आणि लिंग ओळख कायद्यासामोर समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण बाधित करते.

अनुच्छेद 15 -धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव करण्यास प्रतिबंध; अनुच्छेद १६ - सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत संधीची समानता.

“लिंग” हे संबोधन सर्व प्रकारचे लिंग पूर्वाग्रह आणि लिंग-आधारित भेदभाव, ट्रान्सजेंडर लोकांविरुद्धच्या भेदभावासह प्रतिबंधित आहे असे समजले पाहिजे.

अनुच्छेद १९(१) (अ) - सर्व नागरिकांना भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार असेल.

लिंग ओळख ही व्यक्तीच्या वैयक्तिक ओळखीच्या केंद्रस्थानी असते. शब्द, पेहराव, कृती किंवा वर्तनाद्वारे एखाद्याची लिंग ओळख व्यक्त करणे हा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा भाग आहे.

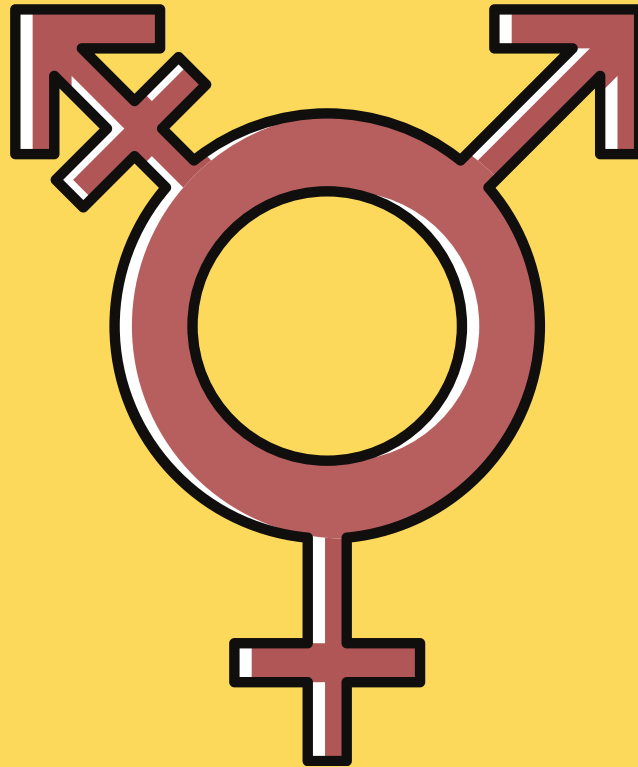

जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण : कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय कोणत्याही व्यक्तीचे जीवन किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही.

एखाद्याची लिंग ओळख निवडण्याचा अधिकार हा सन्मानाने जीवन जगण्याच्या अधिकाराचा अविभाज्य भाग आहे आणि म्हणून तो जगण्याच्या अधिकाराच्या कक्षेत येतो.

निर्णय

वरील सर्व कायदे लक्षात घेऊन असा निष्कर्ष निघतो की लैंगिक अभिमुखता किंवा लिंग ओळखीच्या आधारावर केलेल्या भेदभावामध्ये कोणताही भेदभाव, बहिष्कार, प्रतिबंध किंवा प्राधान्य समाविष्ट आहे, ज्यामध्ये कायद्याद्वारे समानता रद्द करण्याचा किंवा हस्तांतरित करण्याचा प्रभाव आहे किंवा आमच्या संविधानानुसार हमी दिलेल्या कायदांचे समान संरक्षण आहे. "

काँमन काँज विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0604/2015
2015/INSC/404

“सार्वजनिकरित्या निधी,
राजकीयदृष्ट्या प्रेरित जाहिरात
मोहिमांविरुद्ध”

घटनाक्रम

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अन्वये सार्वजनिक हितासाठी रीट याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या, ज्या मध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारांना त्यांच्या राजकीय हेतूने प्रेरित जाहिरात मोहिमांना निधी देण्यासाठी सार्वजनिक पैशांचा वापर करण्यापासून प्रतिबंधित करण्यात आले होते. असे प्रतिपादन करण्यात आले की, सार्वजनिक प्राधिकरणांद्वारे सार्वजनिक निधीचा वापर विशिष्ट व्यक्तिमत्व, पक्षांना सार्वजनिक हितसंबंध न ठेवता सादर करण्यासाठी जाहिरातींसाठी करणे हे भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १४ आणि अनुच्छेद २१ चे उल्लंघन आहे.

याचिकाकर्त्याने उत्तराधिकारी सरकारांद्वारे सार्वजनिक पैशाचा आणखी दुरुपयोग रोखण्यासाठी विशिष्ट मार्गदर्शक तत्त्वांसह आदेशाची मागणी केली.

निर्णय

सरकारी जाहिरातींच्या सामग्रीचे नियमन करण्यासाठी कोणतेही धोरण नाही आणि जाहिरात आणि दृश्य प्रसिद्धी संचालनालयाने (Directorate of Advertising and Visual Publicity) (DAVP) जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये सार्वजनिक निधीचा गैरवापर रोखण्यासाठी प्रश्नात असलेल्या विषयाचा समावेश नाही. जेव्हा सरकार अवास्तव आणि सार्वजनिक हिताच्या विरोधात काम करते तेव्हा न्यायालयाला हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार असल्याचे न्यायालयाने म्हटले आहे.

जाहिरात हे सरकारसाठी उपलब्ध असलेले अत्यंत उपयुक्त साधन आहे, असे त्यात म्हटले आहे. मात्र, त्याचा गैरवापर होऊ नये. महत्त्वाची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवण्याऐवजी राजकीय फायदा मिळवण्यासाठी त्याचा वापर केला जातो तेव्हा त्याचा संपूर्ण हेतूच उधळतो असे न्यायालयाचे म्हणणे होते.

याचिकेत उपस्थित

केलेल्या मुद्द्यावर कायद्याची
अनुपस्थिती
सार्वजनिकरित्या प्रेरित
जाहिरात मोहिमांची खात्री
करण्यासाठी मार्गदर्शक
तत्त्वे तयार करण्यासाठी
न्यायालयाने एक समिती
स्थापन केली.

जाहिरातींच्या सामग्रीचे नियमन करण्यासाठी
न्यायालयाने दिलेली ५ तत्त्वे खालीलप्रमाणे
आहेत:

- जाहिरात मोहिमा सरकारी जबाबदाऱ्यांशी संबंधित असतात.
- साहित्य वस्तुनिष्ठ, न्याय्य आणि प्रवेशजोगी पद्धतीने सादर केले जावे आणि मोहिमेची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी बनवलेले असावे.
- पक्षाच्या राजकीय हितसंबंधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी निर्देशित केलेले नाही.
- मोहिमा कायद्याला अनुसरून, कार्यक्षम आणि किफायतशीर पद्धतीने हाती घेतल्या पाहिजेत.
- जाहिरातींनी कायदेशीर आवश्यकता आणि आर्थिक नियम आणि प्रक्रियांचे पालन केले पाहिजे.

श्रेया सिंघल विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/0329/2015
2015/INSC/257

एका राजकीय नेत्याच्या मृत्यूनंतर मुंबई शहर बंद करण्याच्या योग्यतेबाबत फेसबुकवर कथित आक्षेपार्ह पोस्ट टाकल्याप्रकरणी दोन महिलांना पोलिसांनी अटक केली. माहिती तंत्रज्ञान कायदा 2000 (TTA) च्या अनुच्छेद 66A अन्वये अटक करण्यात आली, जी संगणक संसाधनाद्वारे किंवा संप्रेषण उपकरणाद्वारे कोणतीही माहिती पाठवणाऱ्या व्यक्तींना शिक्षा करते जी माहिती अत्यंत आक्षेपार्ह आहे किंवा खोटी आहे. अशी माहिती जी चीड, गैरसोय, धोका, अपमान, इजा, वाईट इच्छेने किंवा द्वेष पसरवण्यासाठी प्रसारित केली जाते.

(महिलांनी धारणाधिकाराने एक याचिका दाखल केली, ज्यामध्ये अनुच्छेद 66A च्या वैधानिकतेला आव्हान दिले कारण ते अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन करते.)

कायद्याचा प्रश्न

कायदा, 2000 चे अनुच्छेद 66A भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १९(1) (a) अंतर्गत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे उल्लंघन करते आणि म्हणून ते असंवैधानिक आहे का?

आयोजित

न्यायालयाने म्हटले आहे की अनुच्छेद 66A नागरिकांच्या भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकारात कपात करते आणि अनुच्छेद १९(1)(a) अंतर्गत मूलभूत रिफ्ट समजून घेण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तीन संकल्पनांवर चर्चा केली. मूलभूत मानवी हक्कांची पोहोच समजून घेण्यासाठी तीन संकल्पना आहेत. पहिली चर्चा, दुसरी वकिली आणि तिसरी चिथावणी.

अनुच्छेद १९(1)(a) मध्ये कितीही लोकप्रिय नसले तरी एखाद्या विशिष्ट कारणाची केवळ चर्चा किंवा समर्थन करणे. जेव्हा अशी चर्चा किंवा वकिली उत्तेजित होण्याच्या पातळीवर पोहोचते तेव्हा अनुच्छेद १९(2) लागू होते. या टप्प्यावर असा कायदा बनवला जाऊ शकतो की भाषण किंवा अभिव्यक्ती कमी करू शकते ज्यामुळे सार्वजनिक विकृती किंवा प्रवृत्ती होऊ शकते.

भारताच्या सार्वभौमत्वाच्या अखंडतेला कारणीभूत ठरणे, राज्याची सुरक्षा, परकीय राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध, अनुच्छेद 66A मुळे जनतेच्या जाणून घेण्याच्या अधिकारावर थेट परिणाम होत असल्याचे त्यात म्हटले आहे. अनुच्छेद 66A अनुच्छेद १९(2) मध्ये समाविष्ट केलेल्या आठ विषयांपैकी कोणत्याही द्वारे जतन केलेले नाही. चीड निर्माण करणे. गैरसोय, धोका, अडथळा, अपमान, इजा, गुन्हेगारी धमकी, शत्रुत्व. द्वेष किंवा आजार हे अनुच्छेद १९(2) च्या कक्षेबाहेर पडतील जे अनुच्छेद १९(1) द्वारे दिलेल्या अधिकारावरील वाजवी निर्बंधांबद्दल बोलते.

भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १९(2) मध्ये सूचीबद्ध केलेल्या खालील चार विषयांशी संबंधित कायद्याचा जवळचा संबंध कसा नाही यावर न्यायालयाने चर्चा केली:

क) सार्वजनिक व्यवस्था

सार्वजनिक आदेश न्यायालयाने असे सांगितले की अनुच्छेद 66A चा सार्वजनिक आदेशावर काहीही परिणाम होत नाही. त्यात म्हटले आहे की या गुन्ह्यात प्रक्षोभाचा कोणताही घटक नाही आणि सार्वजनिक सुरक्षा किंवा शांततेसाठी त्वरित धोका नाही आणि अशा प्रकारे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकारावर वाजवी निर्बंध आणण्यासाठी सार्वजनिक व्यवस्थेशी जवळचा संबंध नाही.

ख) बदनामी

न्यायालयाने असेही नमूद केले की अनुच्छेद 66A प्रतिष्ठेला किंवा प्रतिष्ठेला इजा पोहोचवण्याशी संबंधित नाही, जे बदनामीसाठी एक मूलभूत घटक आहे हे स्पष्ट करून हे अनुच्छेद अजिबात बदनामीकारक विधानांचे उद्दिष्ट नाही.

ग) अपराध के लिए उकसाना

गुन्हासाठी प्रवृत्त करणे अनुच्छेद 66A चा गुन्हा करण्यास प्रवृत्त करण्याशी काही संबंध नाही, असे न्यायालयाने नमूद केले.

घ) शालीनता किंवा नैतिकता

कोर्टाने पुन्हा सांगितले की अनुच्छेद 66A कोणत्याही प्रकारे गुन्हा घडवत नाही, जो "शालीनता" किंवा "नैतिकता" या शब्दात येऊ शकतो.

अनुच्छेद 66A त्याच्या अस्पष्टतेमुळे असंवैधानिक घोषित करण्यात आले. कोर्टाला सेक्शनमध्ये वापरलेले शब्द ओपन एंडेड आणि अपरिभाषित आढळले. त्यावर न्यायालयाचे म्हणणे होते: * वापरलेली प्रत्येक अभिव्यक्ती अर्थाने अस्पष्ट आहे. एखाद्यासाठी जे आक्षेपार्ह असू शकते ते दुसऱ्यासाठी आक्षेपार्ह असूच शकते असे नाही. एखाद्याला चीड किंवा गैरसोय होऊ शकते ज्यामुळे दुसऱ्याला त्रास किंवा गैरसोय होऊ शकत नाही. "सतत*" हा शब्द देखील पूर्णपणे चुकीचा आहे - समजा एखादा संदेश तीनदा पाठवला गेला, तर तो "सतत" पाठवला गेला असे म्हणता येईल का, असे म्हणण्याआधी किमान आठ वेळा मेसेज पाठवावा लागतो. यापैकी कोणत्याही अभिव्यक्तीद्वारे व्यक्त केलेली कोणतीही सीमांकन रेखा नाही - आणि म्हणूनच हे अनुच्छेद असंवैधानिकदृष्ट्या अस्पष्ट बनते" अनुच्छेद 66A चा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर झालेला शीतल प्रभाव (चिल्लींग इफेक्ट) न्यायालयाने मान्य केला. या विभागात वापरल्या जाणाऱ्या अटी इंटरनेटद्वारे पसरवल्या जाणाऱ्या प्रत्येक प्रकारच्या माहितीचा अक्षरशः गुन्हा बनवतात असे न्यायालयाने नमूद केले.

"माहिती जी अत्यंत आक्षेपार्ह असू शकते किंवा ज्यामुळे चीड किंवा गैरसोय होऊ शकते, ही अपरिभाषित संज्ञा आहेत जी निव्वळ संरक्षित आणि निर्दोष भाषणाचा खूप मोठा भाग घेतात. एखादी व्यक्ती इंटरनेटवर प्रसारित केलेल्या माहितीच्या माध्यमातून चर्चा किंवा समर्थन देखील करू शकते. सरकारी, साहित्यिकांशी संबंधित दृष्टिकोन किंवा आपली मते मांडू शकते. वैज्ञानिक किंवा इतर बाबी ज्या समाजातील काही घटकांना अप्रिय असू शकतात. हे उघड आहे की कोणत्याही विषयावर मत व्यक्त केल्याने चीड, गैरसोय होऊ शकते किंवा काहींना अत्यंत आक्षेपार्ह वाटू शकते. काही उदाहरणे घ्यायची झाली तर , "पुरोगामी विचारांद्वारे" इंटरनेटवरील संप्रेषणांमुळे विशिष्ट समुदायाचा एक विशिष्ट वर्ग अत्यंत नाराज होऊ शकतो - जसे की स्त्रियांची मुक्ती किंवा जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन, धर्मांतरित नसलेल्या धर्माच्या विशिष्ट सदस्यांना त्यांच्या पटातील व्यक्ती जे अन्यथा पटाबाहेर आहेत आणण्याची परवानगी द्यावी की नाही. यापैकी प्रत्येक गोष्ट विशिष्ट समुदायाच्या मोठ्या पंथीयांसाठी अत्यंत आक्षेपार्ह, त्रासदायक, गैरसोयीची, अपमानास्पद किंवा हानीकारक असू शकते आणि अनुच्छेद 66A च्या परिभाषेत येते. खरं तर. अनुच्छेद 66A इतके व्यापकपणे टाकण्यात आले आहे की कोणत्याही विषयावरील कोणतेही मत त्यामध्ये समाविष्ट केले जाईल आणि दिवसभरातील विचारांशी मतभेद असलेले कोणतेही गंभीर मत त्याच्या जाळ्यात अडकले जाईल."

इंटरनेटद्वारे प्रसारित केलेली माहिती वेगळ्या पद्धतीने हाताळली जावी. अनुच्छेद १४ चे उल्लंघन केल्याबद्दल अनुच्छेद ६६ A ला दिलेले आव्हान ते स्वीकारू शकत नाही.

सुप्रीम कोर्ट एडवोकेट्स ऑन रिकॉर्ड विरुद्ध भारत संघ

मनु/एस सी/1183/2015
2015/INSC/787

तथ्ये

राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग (National Judicial Appointments Commission) (NJAC) विधेयक आणि NJAC* ची स्थापना करणारे संविधान (१२१ वी सुधारणा) विधेयक २०१४, ऑगस्ट २०१४ मध्ये लोकसभेत सादर करण्यात आले. संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी विधेयक सादर केल्यानंतर 3 दिवसांच्या आत मंजूर केले आणि जानेवारी २०१५ मध्ये राष्ट्रपतींनी विधेयकाला संमती दिल्यावर तो कायदा बनला. NJAC दोन दशके जुनी उच्च न्यायव्यवस्थेत न्यायाधीशांची नियुक्ती करणारी कॉलेजियम प्रणालीची जागा घेणार होती. NJAC या कायद्याला मात्र सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले.

NJAC ही एक प्रस्तावित संस्था आहे जी भारतातील उच्च न्यायव्यवस्थेत न्यायाधीशांची नियुक्ती आणि बदलीसाठी जबाबदार असते. त्याच्या रचनामध्ये भारताचे सरन्यायाधीश (CJI), दोन सर्वात ज्येष्ठ न्यायाधीश, केंद्रीय कायदा आणि न्याय मंत्री आणि दोन प्रतिष्ठित व्यक्तींचा समावेश होता. या दोन व्यक्तींना भारताचे सरन्यायाधीश, भारताचे पंतप्रधान आणि लोकसभेचे विरोधी पक्षनेते यांचा समावेश असलेल्या समितीद्वारे नामनिर्देशित केले जाईल.

कायद्याचा प्रश्न

NJAC कायदा असंविधानिक होता का?

निर्णय

सामूहिक आदेशात, २०१५ मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाच्या संवैधानिक खंडपीठाने NJAC कायदा 4:1 च्या बहुमताने रद्द केला, कारण तो असंविधानिक होता. न्यायालयाने या कायद्यातील खालील विसंगती मांडल्या.

- राष्ट्रपतींच्या भूमिकेबाबत स्पष्टतेचा अभाव असल्याचे न्यायालयाने म्हटले आहे. आणि नवीन प्रस्तावित प्रणालीमध्ये, राष्ट्रपतींचा निर्णय हा दोन प्रतिष्ठित व्यक्तींच्या मतांच्या अधीन आहे, जो घटनात्मकदृष्ट्या जबाबदार नाही, त्यामुळे त्याच्या विवेकाधिकारात कपात होईल. त्यात म्हटले आहे की NJAC कायद्याने संविधानाच्या अनुच्छेद १२४(२)* मध्ये गंभीर आणि असंवैधानिक प्रवेश केला आहे जो राष्ट्रपतींना मुख्य न्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीशांशी सल्लामसलत केल्यानंतर सर्वोच्च न्यायालयात न्यायाधीशांची नियुक्ती करण्याचा अधिकार देतो.
- भारताचे सरन्यायाधीश आणि न्यायपालिकेच्या भूमिकेबद्दल असे म्हटले आहे की ९९ वा सुधारणा कायद्याने न्यायपालिकेचे प्रमुख असलेले भारताचे सरन्यायाधीश यांना NJAC च्या सहा सदस्यांपैकी फक्त एक सदस्य म्हणून घोषित केले - असे म्हटले आहे की अशा तरतुदीमुळे " त्याचे/तिचे पारंपारिक, ऐतिहासिक आणि कायदेशीर सांविधानिक महत्व आणि अधिकार कमी होईल आणि संविधान सभा आणि संविधानाने ठरवून दिलेल्या नियुक्ती प्रक्रियेला मोठ्या प्रमाणात बिघडवले जाईल .

न्यायालयाने पुढे म्हटले आहे की अशा सुधारणेने संविधान सभेने मांडलेल्या न्यायाधीशांच्या नियुक्तीच्या संपूर्ण योजनेला अस्वस्थ करून संविधानाच्या मूलभूत संरचनेत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला.

दोन प्रतिष्ठित व्यक्तींच्या भूमिकेबद्दल आणि त्यांनी घेतलेल्या व्हेटोच्या अधिकारावर कोर्ट म्हणाले, "न्यायाधीशांच्या नियुक्तीच्या बाबतीत सर्व स्तरातील प्रतिष्ठित व्यक्तींशी सल्लामसलत करण्यास हरकत नाही, परंतु या प्रतिष्ठित व्यक्ती एकमताने घेतलेल्या निर्णयावर किंवा अन्यथा भारताच्या सरन्यायाधीशांनी (इतर न्यायाधीश आणि शक्यतो इतर प्रतिष्ठित व्यक्तींशी सल्लामसलत करून) घेतलेल्या निर्णयावर व्हेटो करू शकतात हे अकल्पनीय आहे - हे NJAC मधील प्रतिष्ठित व्यक्तींना अक्षरशः कोणतीही जबाबदारी नसलेली एक राजेशाही शक्ती प्रदान करते."

कायदा मंत्र्यांच्या भूमिकेबद्दल असे म्हटले आहे की त्याचा - न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या विरुद्ध कार्यकारिणीला वगळण्यापर्यंत त्याचा समावेश प्रति-उत्पादक होता.

पारदर्शकतेबाबत त्यांचे म्हणणे असे की, "पारदर्शकता आणि गोपनीयता यांच्यातील समतोल अतिशय नाजूक आहे आणि एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीबद्दल काही संवेदनशील माहिती सार्वजनिक केल्यास, त्याच्या /तिच्या प्रतिष्ठेवर दूरगामी परिणाम होऊ शकतो. ९९ सुधारणा कायदा आणि NJAC कायद्याने त्याची दखल घेतली नाही."

निष्कर्ष

शेवटी, घटनादुरुस्ती असंवैधानिक धरून, न्यायालयाने म्हटले की ते न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्यावर आणि न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याचा मूलभूत आणि अविभाज्य भाग असलेल्या न्यायाधीशांच्या नियुक्तीच्या प्रकरणावर परिणाम करते. या निकालामुळे कॉलेजियम व्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन झाले.